

The background of the cover is a solid purple color, overlaid with several large, overlapping, curved shapes in various shades of purple, creating a dynamic, abstract pattern.

De Romeinse villa van Voerendaal en andere sporen van 6000 jaar bewoning

Henk Hiddink

Voerendaal-Ten Hove is wel omschreven als de grootste Romeinse villa van Nederland. Nu is dat niet helemaal waar, want zowel het erf als het hoofdgebouw zijn gemiddeld qua omvang.¹ Buiten kijf staat echter het wetenschappelijke belang, want het is één van de slechts drie grootschalig en goed onderzochte villa-complexen in Nederland. Van deze drie is Hoogeloon-Kerkackers in zeker opzicht 'atypisch', onder meer vanwege de ligging op de zandgronden ver buiten het lössgebied. De villa van Kerkrade-Holzkuil bevindt zich weliswaar op de löss, maar heeft net als Hoogeloon alleen overblijfselen uit de vroeg- en midden-Romeinse tijd opgeleverd. Voerendaal kende echter eveneens bewoning in de Late IJzertijd, laat-Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen. Het was bijzonder onbevredigend dat de opgravingen drie decennia lang onuitgewerkt en -gepubliceerd bleven.² Inmiddels is dat gelukkig wel gebeurd.³ In deze bijdrage worden de belangrijkste resultaten van de recente analyse op een rijtje gezet. Het primaire doel is het schetsen van de bewoningsgeschiedenis; wat gebeurde er in welke periode op de vindplaats. Daarnaast worden de belangrijkste fasen kort ingekaderd in de bredere, (pre)historische maatschappelijke context. Met name de mogelijke verklaringen voor het ontstaan en de ontwikkeling van de Romeinse villa zijn relevant. Het is helaas ondoenlijk hier de resultaten van het vele specialistische onder-

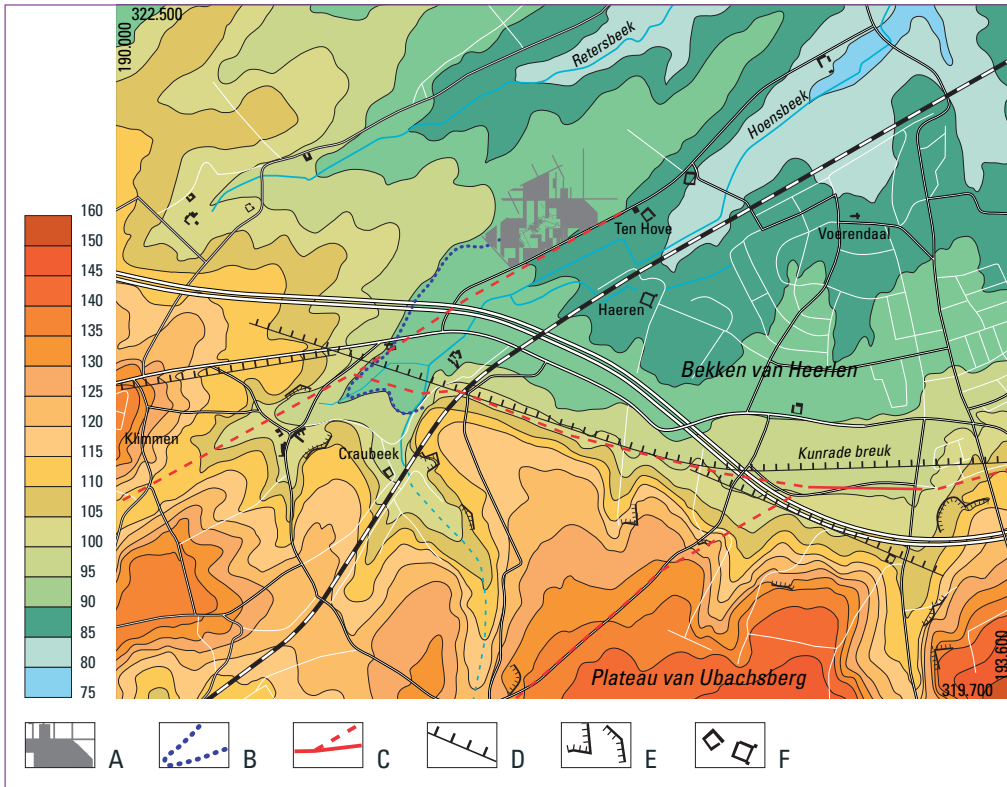
zoek afzonderlijk te presenteren. Slechts een deel komt terloops in het verhaal aan de orde.

1. Ligging van de vindplaats

De archeologische vindplaats Ten Hove is genoemd naar een nabijgelegen achttien-de-eeuwse hoeve en ligt anderhalve kilometer ten westen van het dorp Voerendaal. Landschappelijk gezien bevinden we ons in het zogenaamde Bekken van Heerlen, ter plaatse begrensd door de Kunrade breuk (afb. 1). Naar het zuiden ligt het land tientallen meters hoger op het Plateau van Ubachsberg, waar zich de waterscheiding tussen de stroomgebieden van Geleenbeek en Geul bevindt. Bij de breuk komen kalksteen en het grondwater daarin aan de oppervlakte. Behalve door de tektoniek is het bekken gevormd door terugschrijdende erosie van de Geleenbeek en haar zijtakken. Onze vindplaats ligt op een 700 meter brede en twee en een halve kilometer lange lössrug tussen de Retersbeek en Hoensbeek. Naar Zuid-Limburgse begrippen is het Bekken van Heerlen betrekkelijk vlak. De genoemde rug ligt maar acht à negen meter boven het dal van de Hoensbeek en heeft een helling tussen twee en vijf procent. Er is dus niet alleen sprake van een vruchtbare lössbodem, deze is bovendien weinig gevoelig voor erosie.

Wat betreft de topografie in de Romeinse tijd, lag de villa van Ten Hove op minder dan vijf kilometer van het centrum van de *vicus*

-
- 1 Het begrip villa wordt hier op verschillende manieren gebruikt, voor het hoofdgebouw, het totale erf met het gebouwencomplex en zelfs voor het landbouwbedrijf als geheel. Uit de context moge blijken wat wordt bedoeld.
 - 2 Alleen over het agrarische systeem van de villa is een uitvoerige studie verschenen: L.I. Kooistra, *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and Early Middle Ages between the Rhine and the Meuse* (Assen/Amersfoort 1996). Voorlopige algemene verslagen zijn: W.J.H. Willems, 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1985', in: *Archeologie in Limburg* 28 (1986) 143-150; W.J.H. Willems en L.I. Kooistra, 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1986', in: *Archeologie in Limburg* 32 (1987) 29-38; W.J.H. Willems en L.I. Kooistra, 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1987', in: *Archeologie in Limburg* 37 (1988) 137-147. Voor Hoogeloon-Kerkackers, zie H.A. Hiddink red., *De Romeinse villa-nederzetting op de Kerkackers bij Hoogeloon (Noord-Brabant)*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten/VU-opgravingen in de Kempen 3 (Amsterdam 2014); H.A. Hiddink, 'The villa settlement of Hoogeloon-Kerkackers', in: N. Roymans, T. Derks & H.A. Hiddink (red.), *The Roman villa of Hoogeloon and the archaeology of the periphery*, Amsterdam Archaeological Studies 22 (Amsterdam 2015) 87-124; Kerkrade-Holzkuil: G. Tichelman red., *Het villacomplex Kerkrade-Holzkuil*, ADC-rapport 155 (Amersfoort 2005).
 - 3 De Engelstalige publicatie: H.A. Hiddink red., *The Roman villa at Voerendaal-Ten Hove. Excavations of a Late Iron Age enclosure, a Roman villa complex, a Late Roman-Early Medieval settlement and burials*, Nederlandse Oudheden 20 (Amersfoort 2023) is te downloaden van www.cultureelerfgoed.nl/publicaties.

Afb. 1 Topografische en hoogtelijnenkaart van de directe omgeving van Voerendaal (hoogten in meter NAP). Deze en alle volgende tekeningen zijn, tenzij anders vermeld, gemaakt door Henk Hiddink. A opgegraven areaal; B mogelijke tracés aquaduct; C zeker en mogelijk verloop Romeinse wegen; D geologische breuk; E historische groeves Kunrader kalksteen; F historische hoeven en kastelen.

Coriovallum (Heerlen). De Romeinse ‘rijksweg’ tussen Keulen en Bavay/Boulogne sur Mer – tegenwoordig algemeen met de verzonden naam Via Belgica aangeduid – liep door deze vicus en passeerde de villa op minder dan een kilometer afstand. De moderne Steinweg langs de zuidgrens van de opgravingen ligt vermoedelijk op niet meer dan vijf of tien meter van de toegangsweg naar de villa. Deze laatste hoeft geen wegverharding te hebben gehad en vormde vermoedelijk een *diverticulum* (aftakking) van de Via Belgica.

2. Een eeuw van opgravingen en onderzoek

Kort nadat Jos Habets, rijksarchivaris in Limburg en mede-oprichter van het LGOG, op de hoogte was gekomen van een mogelijke villa bij Voerendaal, begon hij in 1892 op kosten van het Rijk met opgravingen. Helaas speelde zijn zwakke gezondheid hem parten en overleed hij in het volgende jaar, toen het onderzoek nog in volle gang was. Hierdoor liet Habets naast de vondsten alleen correspondentie, aquarellen van enkele vertrekken en globale

plattegronden van het gebouw na.⁴ Het is bijzonder spijtig dat er geen uitvoerig verslag van zijn hand beschikbaar is, want hij was een bijzonder opmerkelijk man, met aandacht voor bijvoorbeeld de in villa's verwerkte natuursteensoorten, botten van landbouwhuisdieren en zelfs slakken als indicatoren voor het al dan niet overdekt zijn van ruimten. Wel was zijn opgravingsmethode nogal primitief, want deze bestond hoofdzakelijk uit het volgen van muren met smalle sleuven en de sondeerstang of 'prikstok'.

Later is het onderzoek voortgezet door archeologen van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden (RMO). In 1929 maakte Holwerda een valse start en werd snel door de pachter weggestuurd, maar van 1947 tot 1950 kon Braat elk jaar een paar weken opgraven. Zijn onderzoek van de gebouwresten was weliswaar veel uitvoeriger dan dat van Habets, maar wat betreft de 'veldtechniek' (landmeetkundig werk) en documentatie nogal slordig en summier. Gelukkig is over dit onderzoek wel een uitvoerig verslag gepubliceerd.⁵

Weer enkele decennia later probeerde de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) het villaterrein van Ten Hove wettelijk te laten beschermen, hetgeen maar ten dele slaagde.⁶ Het door Habets en Braat onderzochte areaal met onder meer het hoofd- en badgebouw van de villa werd aangewezen als archeologisch monument, maar het omliggende areaal niet. De Raad van State bepaalde dat de eigenaar en pachter hier ten hoogste tien jaar lang voorzichtig moesten zijn met (diep)ploegen en dergelijke, zodat de

ROB tijd voldoende had voor opgravingen. Deze vonden plaats tussen 1984 en 1987. Met behulp van een graafmachine en een team van vijftien tot twintig mensen werd een areaal van zes hectare onderzocht. Omdat meestal twee, maar soms wel vier of vijf afzonderlijke niveaus per werkput nodig waren, is in totaal tien hectare opgravingsvlak onderzocht. Meerdere niveaus waren noodzakelijk omdat afgespoelde löss onderaan de vindplaats een laag *colluvium* (bodem materiaal dat door bodemerosie van de helling is afgespoeld en zich aan de voet van de helling heeft verzameld) van ruim een meter dik had gevormd. Daardoor hadden Habets en Braat de hier liggende gebouwen niet ontdekt. Mede door het vele benodigde grondwerk kon ook nu niet het hele terrein worden opgelegd, zodat hier en daar sprake is van 'witte vlekken'. Daarnaast moest het deel van de vindplaats ten zuiden van de Steinweg buiten beschouwing blijven.⁷ Tenslotte konden binnen het archeologisch monument weliswaar aanvullende waarnemingen worden gedaan en archeobotanische monsters worden genomen, maar van de zich hier bevindende gebouwen kon slechts een klein deel met moderne methoden worden (her)onderzocht.

Eind jaren tachtig werd na afloop van het veldwerk begonnen met de uitwerking van de resultaten, maar de analyse van gebouwresten, grondsporen en vondsten kwam na een paar jaar geleidelijk tot stilstand. Dit was overigens het lot van de meeste grote opgravingen van die tijd. Tot zijn grote verdriet vroegen andere en nieuwe taken steeds meer tijd van de opgravingsleider Willem Willems. De opgravingen

4 J.T.J. Jamar, 'De eerste opgraving van de Romeinse villa te Voerendaal (1892-1893)', *Het Land van Herle* 36/4 (1986) 97-100.

5 W.C. Braat, 'De grote Romeinse villa van Voerendaal', in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden Leiden* N.R. 34 (1953) 48-79.

6 Tegenwoordig samengevoegd met Monumentenzorg tot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

7 In 2004 werden enkele sleuven gegraven tijdens een reconstructie van de Steinweg. Zie: J.J.G. Geraeds, *Archeologisch onderzoek plangebied Steinweg te Voerendaal. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Steinweg, gemeente Voerendaal*, Grontmij Archeologische Rapporten 91 (Roermond 2005).

bij Ten Hove waren begonnen toen hij provinciaal archeoloog van Limburg was (1981-1985) en nog tijdens het onderzoek kreeg hij een leidinggevende positie binnen de ROB. Later werkte hij aan een systeem voor kwaliteitszorg binnen de archeologie vanuit het Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap en was hij hoogleraar en decaan aan de universiteit Leiden. Het voornemen het project 'ooit', misschien na zijn pensioen af te ronden strandde definitief toen hij ongeneeslijk ziek bleek en in 2014 overleed. Willems was slechts 64 geworden, slechts een jaar ouder dan Habets.

Om aan de laatste archeologische wens van professor Willems tegemoet te komen, is enkele jaren gewerkt aan plannen om Voerendaal alsnog wetenschappelijk te publiceren. Uiteindelijk werd dit mogelijk dankzij subsidies van het Rijk en de provincie Limburg, toegekend na een aanvraag van het Limburgs Museum in Venlo. Terwijl het museum de 'publiekswerking' op zich nam – waarop hier helaas niet kan worden ingegaan – werd de uitwerking en analyse uitgevoerd door een team van specialisten en 'hulpkrachten', onder leiding van de auteur.⁸ Gedurende een periode van vijf jaar (2018-2023) is de informatie van 250 veldtekeningen digitaal verwerkt, zijn ongeveer 15.000 vondsten (45.000 fragmenten) gedetermineerd, getekend en gefotografeerd, in combinatie met literatuuronderzoek en schrijven. Het resultaat hiervan is een lijvige publicatie, waarvan het onderstaande een heel beknopte samenvatting vormt.

3. De oudste vondsten van Ten Hove

Afgezien van twee artefacten die mogelijk in het Midden Paleolithicum dateren, is de steentijd op de vindplaats vooral vertegenwoordigd door enkele honderden vuurstenen uit het Laat Mesolithicum. Vuursteenkernen en afslagen wijzen op de productie van klingens waaruit weer werktuigen konden worden vervaardigd. De vorm van enkele (pijl)spitsen suggereert een datering tussen ongeveer 5300-5000 voor Christus. Slechts een deel van de vuurstenen is *in situ* gevonden; het merendeel bevindt zich in latere natuurlijke verstoringen, grondsporen en colluviumlagen. Daarnaast ligt een deel van de vindplaats buiten het opgegraven areaal. Hierdoor ontbreekt een goed inzicht in de aard en omvang ervan. Toch is het goed mogelijk dat er niet alleen vuursteen bewerkt is tijdens korte bezoeken, maar dat jagers-verzamelaars langer op het terrein verbleven hebben om in de omgeving te jagen op (water)wild in en rond het moerassige dal van de Hoensbeek.

Een bescheiden aantal artefacten en fragmenten van geslepen bijlen kan worden toegewezen aan het Midden Neolithicum (4200-2500 voor Christus). Het staat niet vast dat landbouwers uit deze periode op het terrein hebben gewoond, want er is geen enkel grondspoor of fragment Neolithisch aardewerk aangetroffen of herkend. Eventueel kan dit het gevolg zijn van latere erosie en agrarische activiteiten, zodat een nederzetting toch niet helemaal is uit te sluiten.

8 Het museum organiseerde onder meer enkele tentoonstellingen en realiseerde een publiekspublicatie (D.S. Habermehl en A. Neskens, *Villa Voerendaal. Van vondst tot verrassend verhaal* (Venlo s.a. [2022])). De vondsten van het ROB onderzoek waren eerder al globaal gedetermineerd door Jan Thijssen, de latere stadsarcheoloog van Nijmegen. De specialisten van het huidige project waren Joost van den Berg (amforen), Gerard Boreel (natuursteen, slak), Otto Brinkkemper (isotopenonderzoek graan), Ton Derks (graffiti), Erik Drenth (vuursteen); François van den Dries (glas), Twan Ernst (bouwkeramiek); Diederick Habermehl (assistent-projectleider, handgevoerd aardewerk), Stijn Heeren (metaal), Joep Hendriks (laat-Romeins aardewerk), Maurice Janssen (vroegmiddeleeuws aardewerk), Julie Van Kerckhove (Romeins aardewerk); Laura Kooistra (archeobotanie, agrarisch systeem), Ester van der Linden (*terra sigillata*); Luc Megens (materiaalanalyse muurschilderingen), Bertil van Os (idem, stenen bijlen), Rob Reijnen (munten), Peter Schut (watervoorziening). Verder moeten zeker Wim Dijkman (dateringen radstempel-*sigillata*) en de medewerkers van De Vondst in Heerlen worden bedankt voor hun hulp.

De genoemde aantasting van het terrein is wellicht ook een gedeeltelijke verklaring voor het feit dat geen huisplattegronden zijn aangetroffen bij twee clusters van kuilen en twee andere van bijgebouwtjes voor de opslag van landbouwproducten (spiekers) uit de Vroege en Midden IJzertijd (800-500 en 500-250 voor Christus).⁹ Eventueel kunnen de huizen net buiten het opgegraven areaal hebben gelegen. In enkele kuilen is een aanzienlijke hoeveelheid aardewerk aangetroffen, waaronder enkele weefgewichten. Op dit materiaal is de datering van de kuilen en bijgebouwtjes gebaseerd.

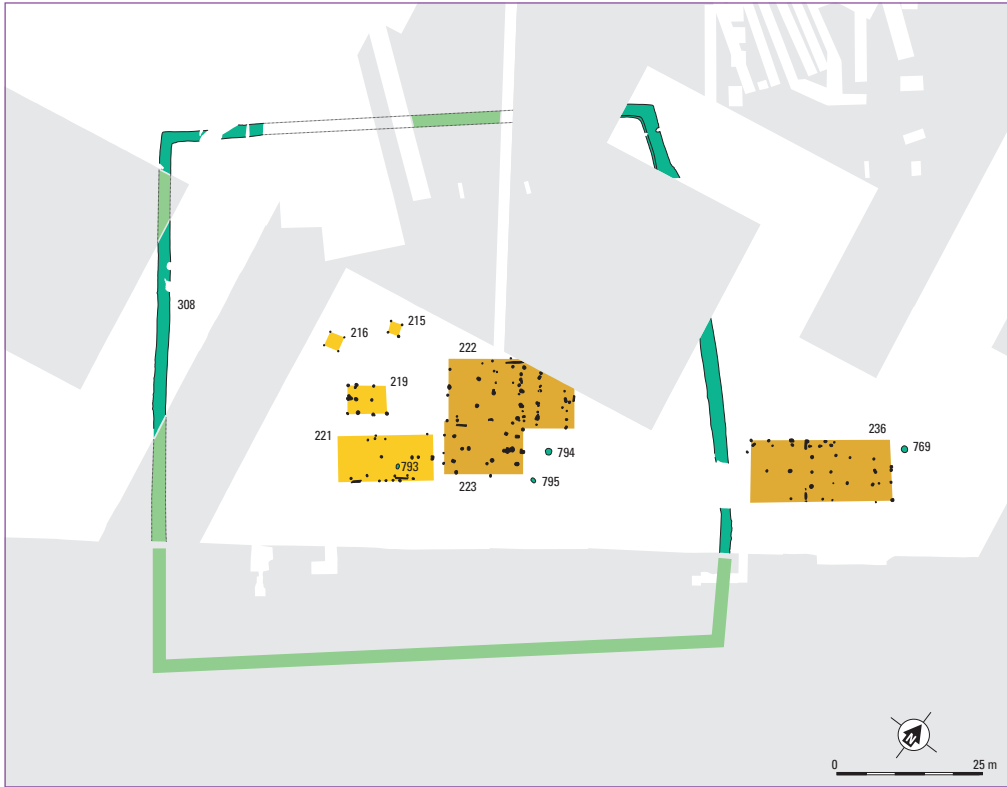
4. Een versterkte nederzetting uit de Late IJzertijd

De analyse van de opgraving heeft in de eerste plaats nieuwe inzichten opgeleverd met betrekking tot de Late IJzertijd (vanaf 250 na Christus, in de opgravingschronologie periode 1 genoemd). In de jaren 1980 was een 'spitsgracht' van twee meter diep herkend die een terrein van ongeveer negentig bij negentig meter moet hebben omsloten. Het zuidelijke deel van het terrein kon niet worden opgegraven (afb. 2).¹⁰ Ongetwijfeld heeft er een lage wal met palissade aan de binnenkant van de greppel gelegen. Hoewel de opgravers talloze paalkuilen op het binnenterrein optekenden, waren ze niet in staat om gebouwplattegronden te reconstrueren. Dat is nu wel gelukt, al zijn ze fragmentarisch: twee of drie binnen de greppel en één er buiten. De gebouwen waren vijftien tot vijftiengint meter lang en hadden een gecombi-

neerd twee- en driebeukige constructie. Ze zijn wat dit betreft vergelijkbaar met huizen uit de Midden en de Late IJzertijd, zoals varianten van het 'type Haps' en gebouwen bij Weert en Pommenich. De laatste plaats ligt dertig kilometer ten oosten van Voerendaal.¹¹ De breedte van onze huisplattegronden is met tien tot elf meter echter uitzonderlijk, want elders is 8,5 tot 9 meter het absolute maximum. Gezien het feit dat in Voerendaal sprake is van slechts drie of vier plattegronden die niet alle gelijktijdig kunnen hebben bestaan, bestond de nederzetting waarschijnlijk uit één huis tegelijkertijd (met wat bijgebouwtjes).

De gracht van periode 1 was door de opgravers – vooruitlopend op de definitieve uitwerking – globaal gedateerd van 50 voor tot 50 na Christus, dat wil zeggen direct voorafgaand aan de Romeinse bewoning. Het met de gracht en gebouwen geassocieerde aardewerk lijkt echter eerder in de periode 250 tot 100 voor Christus. thuis te horen. Verbrand bot uit een paalkuil van een van de huizen is door ¹⁴C ofwel radiokoolstof gedateerd tussen 355 en 55 voor Christus.¹² Een combinatie van een glazen vijfribbige armring, een mantelspeld van het zogenaamde 'Midden La Tène-type' en een radiokoolstofdatering van verbrand bot, wijst op een datering van de kuil waarin ze gevonden zijn tussen 200 en 100 voor Christus. Hoewel we een slag om de arm moeten houden omdat precies dateren binnen de Late IJzertijd nu eenmaal onmogelijk is, lijkt de kleine versterking niets te maken te hebben met de latere villa.

-
- 9 De stijlen van huizen uit deze periode waren gemiddeld genomen minder diep ingegraven dan die van spiekers (die vanwege hun verhoogde vloer en relatief zware inhoud steviger moesten zijn). Daarom zijn de plattegronden van huizen vaak geheel verdwenen of onherkenbaar geworden. Voor een kwantitatieve onderbouwing in H.A. Hiddink, *Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert. Grafvelden en nederzettingen uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Volle Middeleeuwen, alsmede een middeleeuws of jonger kuilencomplex*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 39 (Amsterdam 2010) 98-99, met name n. 176.
- 10 Omwille van de leesbaarheid zijn de afmetingen van sporen en structuren afgerond. Mede hierdoor komen de gegeven maten in het metrieke stelsel en die in Romeinse voeten soms niet exact overeen.
- 11 Vergelijk H.A. Hiddink, 'Huisplattegronden uit de late prehistorie in Zuid-Nederland', in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester & T. de Groot (red.), *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis* (Amersfoort 2014) 169-207 (type Haps, Weert) en U. Geilenbrügge en J. Franzen, 'Ein neuer Haustyp im Rheinland aus der Zeit um Christi Geburt', in: *Archäologie im Rheinland* 2015 (Darmstadt 2016) 98-100 (Pommenich).
- 12 Van de in deze bijdrage genoemde ¹⁴C-dateringen wordt het 2 sigma-bereik gegeven, afgerond op 5 jaar.

Afb. 2 Plattegrond van de kleine versterking uit de Late IJzertijd (periode 1), met de spitsgracht (gereconstrueerde delen lichtgroen) en de bijbehorende kuilen en gebouwen (zeker gedateerde exemplaren in oranje).

Het is zelfs zeer waarschijnlijk dat de boerderijen allang verlaten waren toen Julius Caesar tijdens zijn Gallische veldtochten in onze streken verscheen en tussen 57 en 53 voor Christus de stam van de Eburonen versloeg.

Hoe moet de Late-IJzertijd nederzetting van Ten Hove nu historisch worden ingekaderd en geïnterpreteerd? In deze periode worden in grote delen van Noordwest-Europa terreinen versterkt met grachten en wallen. Grotere voorbeelden meten makkelijk twintig tot dertig hectare en hebben door een dichte bewoning en veel ambachtelijke activiteiten soms een bijna stedelijk karakter. Dit zijn de zogenaamde *oppida*, de centra van grotere tribale eenheden met hun elites. Nu liggen de eerste echte *oppida*

minstens honderdvijftig tot tweehonderd kilometer van Voerendaal verwijderd. De grootste versterking dichterbij is Kanne-Caestert onder Maastricht, 35 hectare metend maar waarschijnlijk zonder noemenswaardige bebouwing en eerder een soort 'vluchtburcht'. Het laatste geldt ook voor Weert-Molenakker, met een kern van anderhalve hectare en een totaal oppervlak van zes hectare. Een versterking bij Niederzier in het Duitse bruinkool-winningsgebied tussen Jülich-Gulik en Keulen stond vol met opslaggebouwtjes en mat twee en een halve hectare. Vertegenwoordigers van het kleinste type versterking, met vaak maar één huis, zijn in bijvoorbeeld het Rijnland regelmatig opgegraven, maar Voerendaal is tot nog toe

het enige voorbeeld in Zuid-Nederland en daarmee uniek.

Los van de omvang van versterkte nederzettingen in Noordwest-Europa, wijst het vondstmateriaal uit de Late IJzertijd in het algemeen op een betrekkelijk intensieve, ambachtelijke productie en bovenregionale uitwisselingsnetwerken. Nu zijn in Voerendaal bijvoorbeeld geen ‘Keltische’ munten gevonden, laat staan gouden, maar wel bescheiden indicaties voor uitwisseling buiten de (micro)regio, zoals glazen armringen en aardewerk waarin zout vanaf de Noordzeekust werd aangevoerd.¹³ Uit het feit dat zoveel nederzettingen grachten, wallen en palissades hadden, blijkt al dat het onrustige tijden waren, met frequente gewapende conflicten. Door de archeologische gegevens te combineren met teksten van klassieke auteurs zoals Caesar, kan het beeld van de Late-IJzertijdsamenlevingen verder worden ingevuld. Leden van elitefamilies bonden krijgers aan zich door herverdeling van de buit van oorlogen en plundertochten – van edelmetaal tot slaven en vee – en het prestige, verkregen door krijgshaftig handelen op zich. Op het hoogste niveau opereerden tribale elites, waaronder de bekende Gallische leider Vercingetorix en de Ebuuroonse koning Ambiorix. De bewoners van Voerendaal-Ten Hove kunnen worden gezien als boeren-krijgers, de minder prominente elite op een lokaal of hooguit micro-regionaal niveau, strijdend met naburige gemeenschappen om prestige en buit. Bij tijd en wijle kunnen dergelijke lieden echter wel degelijk deel hebben uitgemaakt van het leger van machtiger leiders.

5. De vroegste Romeinse bewoning en eerste villa

Het eerste deel van de Romeinse tijd wordt in de chronologie van Ten Hove aangeduid als periode 2 en omvat het tijdvak van ongeveer 20/25 tot 125 na Christus. De bewoning van Ten Hove begint met enkele houten gebouwen. Wanneer ze precies zijn geconstrueerd, blijft onduidelijk. Het vroegste Romeinse aardewerk omvat een paar scherven Zuid-Gallische *terra sigillata* die vanaf 40/50 na Christus kunnen worden gedateerd. Deze zijn echter niet in grondsporen aangetroffen; het betreft ‘losse vondsten’. Bovendien leert de ervaring dat de eerste Romeinse fase in Limburgse en Noord-Brabantse nederzettingen doorgaans niet of slecht in het aardewerk naar voren komt.¹⁴ Helaas kan dit voor Voerendaal niet door dendrochronologische dateringen worden onderbouwd, al is er een handvol mantelspelden dat in de vroeg-Romeinse periode zou kunnen thuishoren (afb. 3). Hier gaan we er verder vanuit dat de nederzetting kort vóór 25 na Christus is gesticht.

Twee kleine, tweebeukige gebouwen van het ‘Alphen-Ekeren type’ komen in aanmerking om tot de vroegste Romeinse fase te behoren (208 en 214; afb. 4). Hiervan ligt gebouw 208 tussen twee greppels (307 en 312) die een smalle strook land markeren. Nog tijdens het bestaan van dit gebouw of direct daarna wordt een tweede structuur in deze strook neergezet. Dit gebouw (409; afb. 5) heeft een bijzondere plattegrond, rustend op ingegraven balken in plaats van palen, mogelijk met een soort zuilengalerij of *porticus* en voorzien van een kelder met houten wanden. Er is sprake van een structuur die afwijkt van de gebruikelijke ‘inheemse’ boerde-

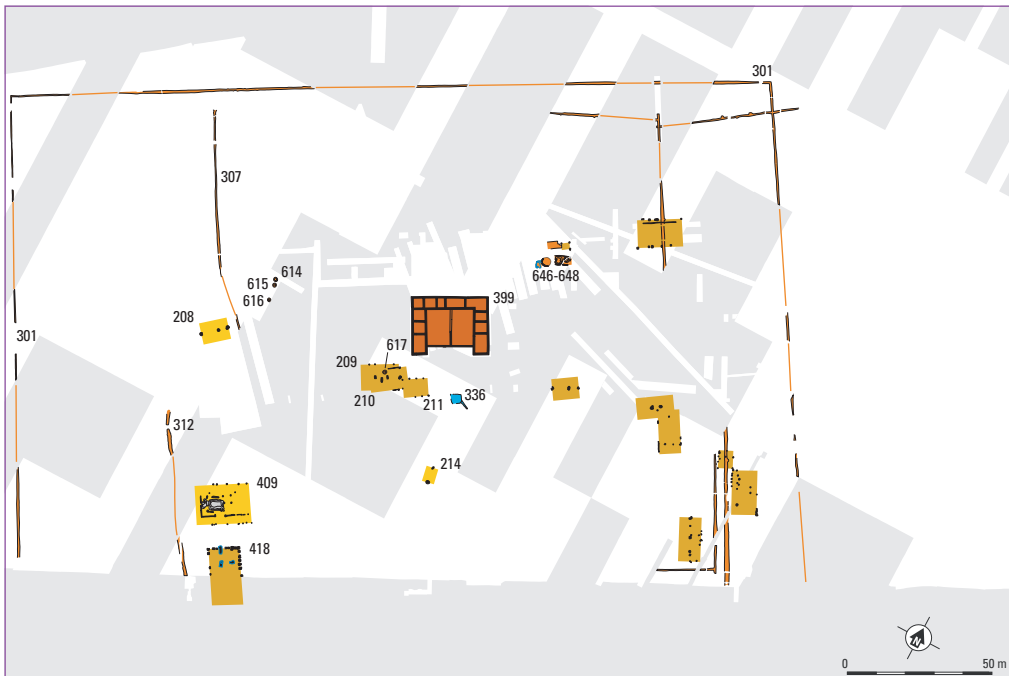
13 Voor een beknopt overzicht van de Late IJzertijd in Limburg, zie N. Roymans en H.A. Hiddink, ‘Aan de vooravond van de Romeinse verovering. De latere IJzertijd’, in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels, F. Hermans & E. van Royen (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1. Tot 1500*, (Maastricht 2015) 69-80; voor een uitvoerige studie met betrekking tot heel Noord-Gallië, N. Roymans, *Tribal societies in Northern Gaul. An anthropological perspective*, *Cingula* 12 (Amsterdam 1990).

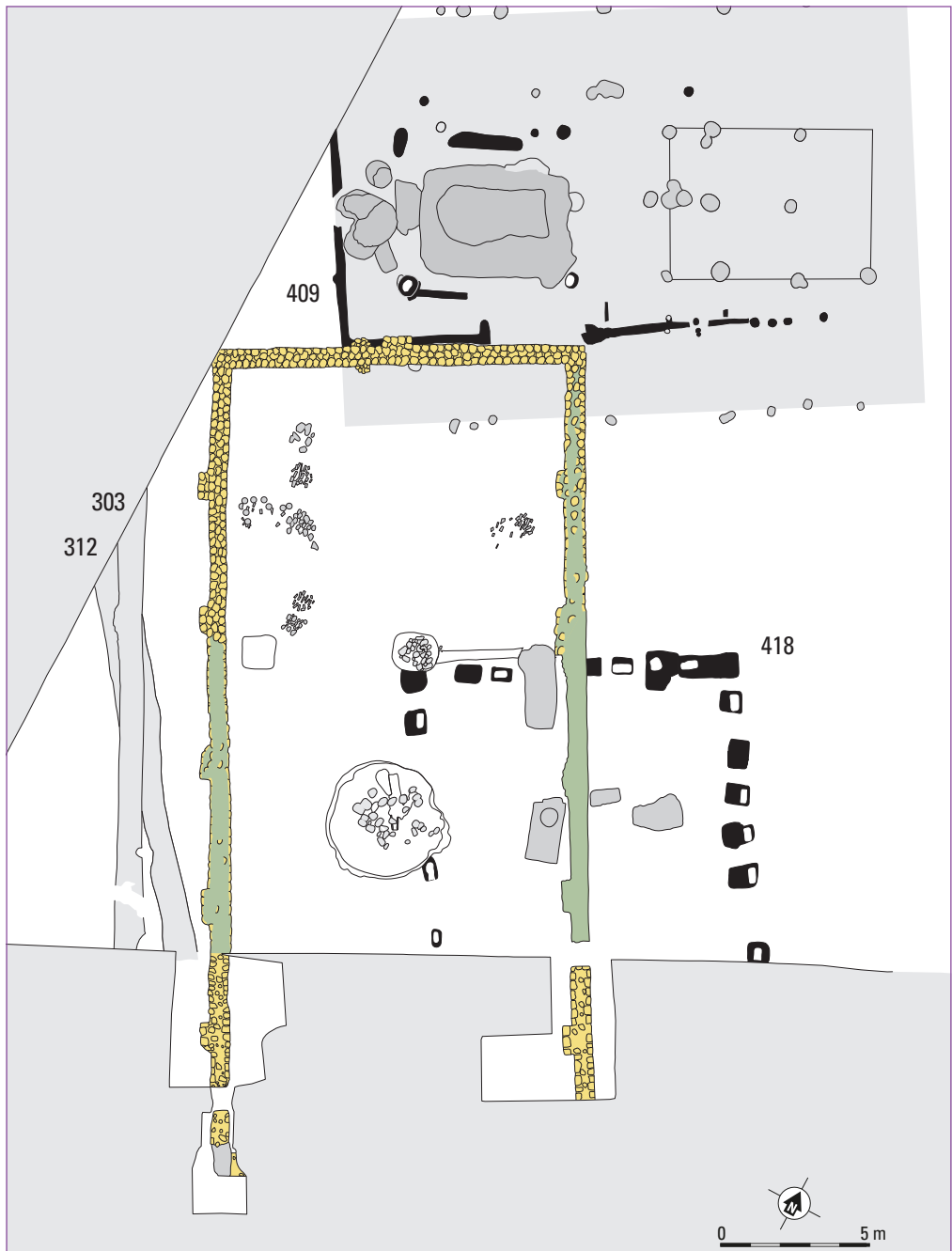
14 Omdat de bewoonde terreinen aanvankelijk nog betrekkelijk ‘schoon’ zijn, komen er nauwelijks vondsten in vroege grondsporen terecht.

Afb. 3 Zij- en bovenaanzicht van een zeven centimeter lange bronzen mantelspeld, een zogenaamde kraagfibula, uit de periode 30 voor tot 20 na Christus. Foto Diederick Habermehl.

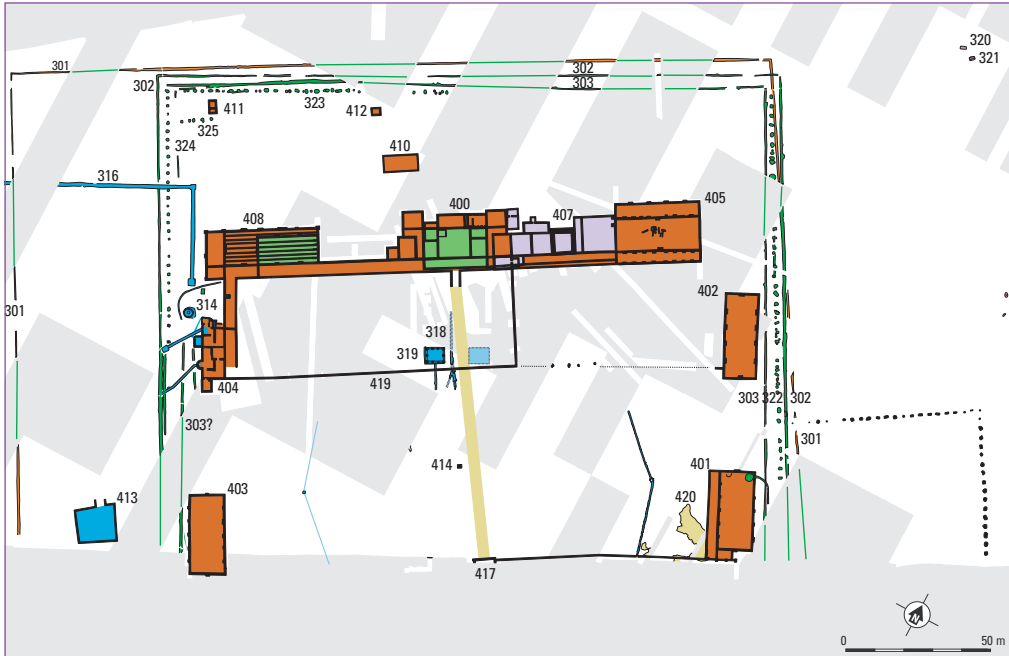

Afb. 4 Plattegrond van de eerste fasen van de Romeinse bewoning (periode 2). De eerste houten gebouwen in geel; bijgebouwen in oranje; villa in rood.

Afb. 5 Plattegrond van gebouw 403, 409 en 418. Houtbouwsporen in zwart en grijs (toewijzing onzeker) en funderingen steenbouw in geel en groen (steen en mortel). Dat de bovenste lagen van de kelderkuil van gebouw 409 door 403 worden oversneden, is op deze afbeelding niet zichtbaar.

Afb. 6 Plattegrond van het complex tijdens de periode (3) van de tweede, grote villa. In groen de (mogelijke) eerste fase van twee gebouwen, in lila later aan de villa toegevoegde delen.

rijen in houtbouw. Zou het gaan om een voorloper van de villa? Het is overigens niet uit te sluiten dat het eerste stenen hoofdgebouw (339; afb. 4) toch een eigen, directe houten voorganger heeft gehad, want het terrein hier is niet helemaal opgegraven.

De plattegrond van het eerste stenen villa-hoofdgebouw bestaat uit een centrale ruimte (zestien bij dertien meter) met langs drie zijden daarvan kleinere vertrekken, aldus zo een gebouw van in totaal 27 bij twintig meter vormend. Op het eerste gezicht lijkt de centrale ruimte door een muur in tweeën gedeeld te zijn geweest. Hoewel dit elders is vastgesteld, zoals in de plattegrond van Heerlen-Bovenste Caumer,¹⁵ zou de fundering in Voerendaal wel eens die van een afvoergoot

van de tweede villa kunnen zijn geweest (goot 318; afb. 6). Een tweede probleem ten aanzien van de eerste villa is het schijnbaar ontbreken van een *porticus*. Echter, misschien is een tweede muur aan de voorzijde, die eerder ten noorden van het gevonden exemplaar verwacht mag worden, niet bewaard gebleven of zijn de laatste restjes niet opgemerkt. Er is ook verder relatief weinig bekend over het gebouw. Mogelijk horen enkele stukjes beschilderd pleisterwerk uit bekken 336 tot een muurdecoratie van panelen met rode en groene vlakken of banden, in combinatie met witte en grijze lijnen. Het staat zelfs niet vast of al sprake was van een pannendak, omdat dakpannen uit deze vroege periode niet zijn aangetroffen (of zijn ze niet verzameld?). In elk geval waren er geen

15 P. Peters, 'Romeinse villa te Bovenste Caumer, Heerlen', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (1930) 189-199. Een voorbeeld van een villa met vergelijkbare plattegrond zonder gedeelde centrale ruimte is die van Lürken-Alten Burg, fase 1 (W. Piepers, *Ausgrabungen an der alten Burg Lürken*, Rheinische Ausgrabungen 21 (Köln 1981)).

verwarmde vertrekken, iets dat overigens niet uitzonderlijk is voor de vroege fasen van villa's.

Op het erf van de villa ligt een aantal houten bijgebouwen. Slechts één hiervan sprong al tijdens de opgraving in het oog: gebouw 418 met grote, afgerond-vierkante paalkuilen en een omvang van tien en een halve bij waarschijnlijk zeventien of 21 meter (afb. 5). Dergelijke bijgebouwen zijn regelmatig gevonden bij villa's in het Rijnland, waar ze voorkomen vanaf de tweede helft van de eerste eeuw na Christus.¹⁶ Een dozijn andere plattegronden is pas tijdens onze analyse gereconstrueerd. Sommige hiervan zijn zeer fragmentarisch en aan het bestaan van enkele voorbeelden zou men kunnen twijfelen. Desondanks leek het ons juist ze alle te publiceren. Vijf plattegronden bestaan uit niet meer dan een rij diepe kuilen – waarin de midden- of nokstijlen stonden – en zijn dus als vertegenwoordigers van het Alphen-Ekeren type te beschouwen. De andere zijn drie- of éénbeukig.

De grote meerderheid van de bijgebouwen ligt in een soort U-vorm voor het hoofdgebouw (afb. 4). Een aantal greppelfragmenten – waaronder 307 en 312 die eerder al zijn genoemd – vormen de resten van erfomheiningen die in de loop der tijd buitenwaarts verschoven zijn. Mogelijk behoort de best bewaarde greppel (301) bij deze fase van het complex. Het areaal erbinnen moet twintig *iugera* zijn geweest (ongeveer vijf hectare). Helaas ligt de zuidelijke begrenzing buiten de opgraving. Op het erf bevinden zich één of twee ovens (646-648) met een kleikuil (?) ten noorden van het hoofdgebouw, waarvan de functie helaas niet bekend is. Aan de westkant zijn vier ijzeroventjes (614-617) gevonden, die vermoedelijk hebben gediend voor de productie van bouwbeslag, hetzij voor de eerste, hetzij voor de tweede villa.

6. De datering van de eerste en tweede villa

Tot nog toe is de bouwdatum van de eerste villa in het midden gelaten. De reden daarvoor is dat deze niet objectief is vast te stellen. Tussen de stenen van de fundering zaten geen vondsten – hetzelfde geldt trouwens voor het tweede hoofdgebouw – en er was geen sprake van oversnijdingen met oudere, dateerbare grondsporen. Wel zijn uitspraken mogelijk over de begindatering van de tweede villa en daarmee indirect over de gebruiksperiode van de eerste. Een ietwat gedetailleerde uiteenzetting is helaas niet te vermijden als het over deze relevante kwestie gaat.

Een eerste gegeven is dat de zojuist genoemde ijzeroventjes worden oversneden door de funderingen van de graanschuur (408; afb. 6) van de tweede villa. Hoewel de oventjes op zich niet gedateerd zijn, achten we het waarschijnlijk dat ze verband houden met de ijzerlakken die elders op het terrein zijn gevonden, en die hieronder terugkomen in het verhaal. Een tweede gegeven wordt geleverd door aardewerkscherven in de sporen van enkele houten bijgebouwen. Met name die uit 209 en 210 (afb. 4) zijn interessant: een paar baksteenfragmenten, een fragment van een geveerde beker in 'techniek b' (tweede eeuw), een bord van Zuid-Gallische *sigillata* Dragendorff 18 (circa 70-120 na Christus) en van twee ruwwandige potten Niederbieber 89 (vanaf ongeveer 125 na Christus). Beide gebouwtjes van de eerste villa, zullen zijn verwijderd tijdens of na de bouw van de tweede, die dus vanaf 125 na Christus gedateerd kan worden.

Een derde aanwijzing met betrekking tot de datering ligt in de relatie tussen de houten gebouwen 409 en 418 van de eerste, en de stenen schuur 403 van de tweede villa (afb. 5). Het eerstgenoemde gebouw lijkt in gebruik te zijn

16 Een groot exemplaar van 30 bij 11 m te Kerkrade-Holzkuil was gefundeerd op met grind gevulde kuilen (G. Tichelman, Het villa-complex Kerkrade-Holzkuil, ADC-rapport 155 103-103, fig. 5.3.1). Op het grind werden vierkante stenen geplaatst, met daarin uitsparingen voor houten stijlen en liggers.

geweest – aannemende dat ons beeld van de vroegste bewoningsfasen correct is – omstreeks 50 na Christus. Toen het gebouw in onbruik was geraakt, is de kelderkuil in eerste instantie gewoon open blijven liggen. De gelaagdheid in het onderste deel van de vulling wijst op een geleidelijke opvulling door inspoelende grond uit de directe omgeving. Pas in tweede instantie is het resterende deel van de kuil in korte tijd volgestort met grond vermengd met een grote hoeveelheid ijzerslakken en aardewerkscheren. De rand van deze kuilvulling wordt oversneden door de fundering van het stenen gebouw 403. Blijkbaar werd het gat dat lange tijd niemand had gestoord een probleem toen de steenbouw werd gepland.

Slechts vier aardewerk-exemplaren uit de keldervulling (vijf procent) dateren later dan 125 na Christus, de rest is zeer waarschijnlijk voordien geproduceerd. Vanzelfsprekend wordt hiermee strikt genomen niet meer gegeven dan een *terminus post quem* (vroegst mogelijke tijdstip) voor de opvulling en een indirecte datering voor de tweede villa (vergelijk de datering van gebouw 209 en 210). Deze laatste kan dus later hebben plaatsgevonden, maar aardewerkvormen die men bij een opvulling vanaf ongeveer 150 na Christus zou mogen verwachten, zijn niet voorhanden.¹⁷

Gemakshalve dateren we de tweede villa verder vanaf 125 na Christus, hoewel 130 of 140 ook mogelijk is. Als de eerste villa bijvoorbeeld twee generaties eerder is gebouwd, zou dit ongeveer vanaf 80 na Christus kunnen hebben plaatsgevonden. Terugkomend op de drie bijgebouwen, kan het bijna niet anders dat 418 – eveneens ouder dan 403 – de opvolger was van 409. Het is goed mogelijk dat 418 heeft

gefunctioneerd als smidse tijdens of in voorbereiding op de bouw van de tweede villa en dat de ijzerslakken als afval van de ijzerverwerking in kelderkuil 409 terecht zijn gekomen. De oorspronkelijke en/of andere functies van 418 zijn onbekend. Volgens de opgravers was het een stal, maar volgens onze interpretatie van de resultaten van fosfaatonderzoek is daar onvoldoende bewijs voor.

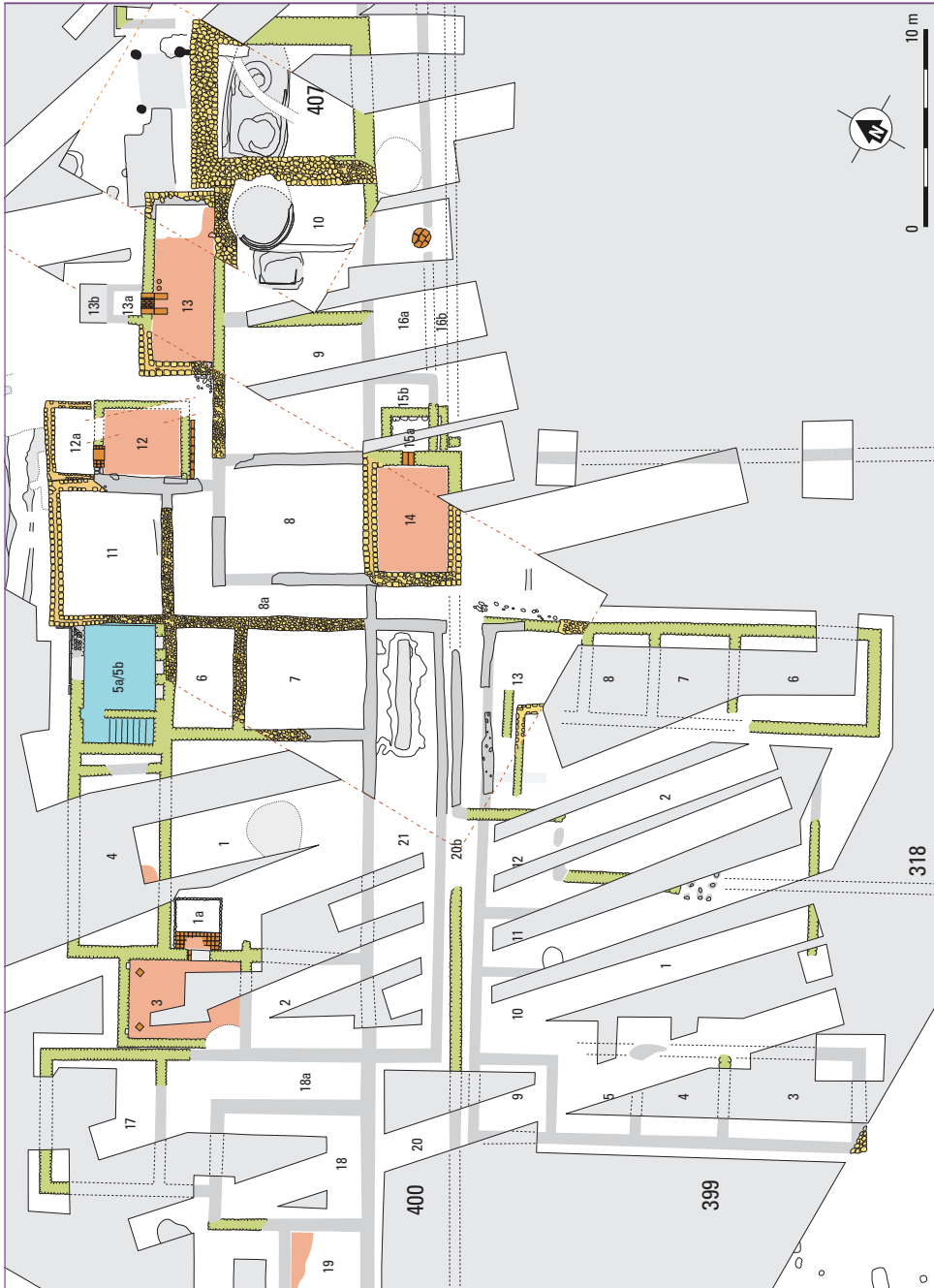
7. De grote villa van Voerendaal

Het villa-complex dat in de loop van de tweede eeuw na Christus is gerealiseerd, wordt in de lokale chronologie aangeduid als periode 3. Ten aanzien hiervan heeft onze analyse minder direct in het oog springende nieuwe inzichten opgeleverd (afb. 6). Er zijn geen nieuwe gebouwen ‘ontdekt’ (gereconstrueerd) bijvoorbeeld. Men dient zich steeds te realiseren dat de kennis over het centrale deel van het complex in essentie nog steeds berust op de gegevens van Habets en Braat van minstens 70 jaar geleden. Toch is er zelfs over hun resultaten wel nieuws te melden. Dit zal in de loop van ons verdere verhaal blijken. Hoewel de plattegrond van de tweede villa bekend is en er al verschillende reconstructions zijn gemaakt, kan een beschrijving hier niet achterwege blijven, ook omdat kort op de functies van de gebouwen moet worden ingegaan.

Het hoofdgebouw meet in eerste opzet veertig bij twintig meter en is opgebouwd rond een kern bestaande uit een groot centraal vertrek met aan weerszijden twee kleinere ruimtes (nummer 1 met 2/3 en 6/7) en schijnbaar een bescheiden *porticus* (21; afb. 7).¹⁸ Een van de vertrekken heeft in een vroeg stadium al een *hypocaustum*, dus vloer- en wandverwarming. Achter de kern liggen nog eens twee kamers,

17 Alleen twee fragmenten van een gesmookte beker vormen een uitzondering, maar deze zijn waarschijnlijk ‘intrusief’ (net als een fragment middeleeuws aardewerk). Gangbare latere aardewerkvormen zoals geverfde bekertjes Niederbieber 32, kruiken Stuart 110B, Niederbieber 61 of 62, alsmede ruwwandige potten Niederbieber 89 zijn niet aangetroffen. Centraal of Oost-Gallische *sigillata* ontbreekt eveneens.

18 Eventueel kan deze kern een korte tijd op zichzelf hebben bestaan als een ‘mini-villa’, behorend tot een gangbaar type (Hiddink, *De Romeinse villa-nederzetting op de Kerkackers bij Hoogeloon* 183-185).

Afb. 7 Gedetailleerde plattegrond van de eerste en tweede villa (399-400), alsmede van de toren (407) met nummers van de vertrekken. Funderingen en muren in groen gedocumenteerd door Braat, in geel door ROB, verwarmde vertrekken in rood, kelder in blauw.

waarvan één is onderkelderd. Aan weerszijden verbinden L-vormige gangen – met trappen naar een bovenverdieping? – de kernbouw met vier grotere hoekvertrekken. Door middel van een L-vormige *porticus* is het hoofdgebouw met het *horreum* en het bad aan de westzijde verbonden. Of de *porticus* direct al is doorgetrokken naar schuur 405 is onduidelijk, mede omdat het oostelijke deel meerdere fasen heeft (afb. 7).¹⁹ In elk geval vormt de zuilengalerij op enig moment een front van 130 meter (160 meter inclusief de gevel van de schuur). Hellingafwaarts is sprake van drie bijgebouwen, waarvan 403 al is genoemd. In de loop der tijd zijn de nodige veranderingen doorgevoerd, die helaas niet te dateren zijn. Omdat nauwelijks opgaand muurwerk bewaard is gebleven – doorgaans resteren alleen de losse, niet gemetselde kalkbrokken onder in de funderingen – is zelfs geen relatieve chronologie op te stellen door bijvoorbeeld een vergelijking van steensoorten en -formaten of soorten mortel. Strikt genomen zijn niet meer dan twee bouwfases te onderscheiden, waarvan die in het *horreum* en het badgebouw direct herkenbaar zijn. Omdat alle aanpassingen echter niet synchroon zullen hebben gelopen, is misschien wel sprake van tien of meer fasen. Voor wat betreft het hoofdgebouw springt met name de aanbouw van drie verwarmde vertrekken aan de oostzijde in het oog (vertrek 12-14; afb. 7). Twee hiervan horen bij een reeks van vertrekken waarmee de ruimte tussen het oorspronkelijke hoofdgebouw en de grote schuur 405 is opgevuld.

De functie van één van de bijgebouwen (408) is al genoemd. Het betreft een *horreum* ofwel graanschuur, hetgeen blijkt uit de muren waarmee de verhoogde vloer is ondersteund

(afb. 6, 8). Het blijft een raadsel waarom Braat de eerste, kleinere fase van dit gebouw niet heeft (h)erkend. Beide fasen waren al door Habets vastgesteld en konden bij het ROB-onderzoek opnieuw en precies worden gedocumenteerd. In de eerste fase meet het *horreum* ongeveer 21,5 bij 9,5 meter, ofwel 72 bij 32 Romeinse voet (*pes monetalis*). In de tweede fase wordt het met 60 voet verlengd en 40 voet breed gemaakt. Aldus neemt de opslagcapaciteit toe van naar schatting 190 naar 380 m³ spelt in zakken (bruto, éénmaal gedorst; nettogewicht 52 en 105 ton). Een uitkomst van een recente isotopenanalyse van graankorrels uit (onder meer) het *horreum* suggereert dat de akkers van de villa Ten Hove niet of nauwelijks bemest werden.

Het gebouw aan de andere zijde van het hoofdgebouw (405), heeft een kern van 100 bij 40 voet en ‘zijbeuken’ van ongeveer twaalf en zestien voet breed; uitgedrukt in moderne maten 29,5 bij 21 meter. Een detail op een tekening uit de tijd van Habets is nadien onopgemerkt gebleven en kan in de richting van de functie wijzen. Er zijn maar liefst acht ‘steunberen’ of ‘poeren’ voor dragende stijlen aangegeven in de muren van de zuidelijke zijbeuk, iets dat minder goed naar voren komt in de resten van de noordelijke beuk die later is onderzocht. De zware fundering van alle vier de lange muren en de mogelijke tweedeling van de kern suggereert dat het ook hier om een opslaggebouw gaat.²⁰ Het is niet evident dat hier ook graan is opgeslagen, maar een opslagfunctie zou hoe dan ook passen bij deze tegenhanger van het *horreum*.

De drie andere bijgebouwen van de villa zijn 401, 402 en 403, met een lengte van 92 tot

19 Eventueel was bijgebouw 405 zelfs eerder met de villa – in de zojuist genoemde hypothetische kleine vorm – verboden dan het *horreum*. Eén van de fasen van de oostelijke *porticus* (16a) is namelijk even smal/diep als *porticus* 21.

20 Een door zware poeren binnen de kern gesuggereerde tweedeling komt voor bij sommige *horrea* in het Rijnland, zoals Köln-Müngersdorf gebouw 6 (F. Fremersdorf, *Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf*, Römisch-Germanische Forschungen 6 (Berlin/Leipzig 1933); Lürken-Alten Burg gebouw 1 (Piepers, *Ausgrabungen an der alten Burg Lürken*) en Weisweiler 112 (U. Heimberg, ‘Römische Villen an Rhein und Maas’, in: *Bonner Jahrbücher 202/203* (2002/2003) fig. 46).

Afb. 8 Foto van het *horreum* tijdens het onderzoek in 1987; achteraan enkele resterende steunmuren van de houten vloer; rechts een hoek van de eerste fase van het gebouw. Foto ROB.

96(?)voet en een breedte van 40 voet (27 tot 28.5 bij twaalf meter). Voor eerstgenoemd gebouw zijn delen aangetroffen van een plaveisel van kalksteenbrokken en dit moet – oorspronkelijk gladgemaakt met leem – een dorsvloer zijn geweest (420). Het gebouw zal dus zijn gebruikt om het pas geogoste graan op te slaan voorafgaand aan en tijdens het dorsen. Er zijn hier bovendien veel kafresten en graankorrels gevonden. Echter, de schuren van Romeinse villa's zullen vaak multifunctioneel zijn geweest. In het geval van 401 wijst een handvol graffiti op *terra sigillata*, ingekraste namen en vooral initialen, erop dat arbeiders van de villa

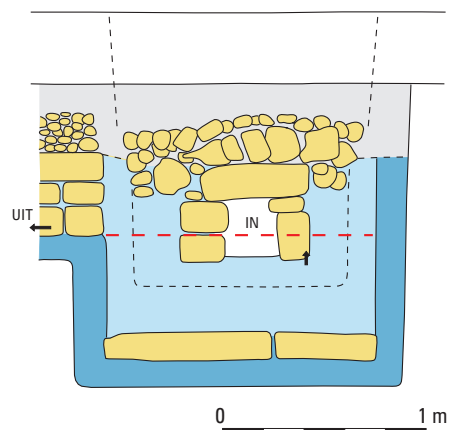
in het gebouw woonden. Ook bij schuur 403 zijn graffiti gevonden, al gaat het maar om twee stuks. De positie van dit laatste gebouw ten opzichte van het grote bassin 413 suggereert dat het (mede) als stal is gebruikt. Het genoemde bassin van dertien bij twaalf meter is ingegraven en van een stenen ommuring en vloer voorzien, met een hellende toegang aan de noordkant. Het kan worden geïnterpreteerd als een 'wed', waarin paarden en ossen werden gekoeld en gewassen. Hoewel bij zeer veel villa's poelen worden aangetroffen, zijn voorbeelden met een stenen of houten beschoeiing betrekkelijk zeldzaam.²¹

21 Voorbeelden met een houten beschoeiing zijn gevonden te Hoogeloon-Kerkkackers (Hiddink, *De Romeinse villa-nederzetting op de Kerkkackers bij Hoogeloon (Noord-Brabant)*, 231ff.; Hiddink, 'The villa settlement of Hoogeloon-Kerkkackers' 110-112) en Neerharen-Rekem (G de Boe, M. de Bie en L. van Impe, 'Neerharen-Rekem. Een complexe bewoningsgeschiedenis gered van de grintbaggers', in: G. Bauchens, H.-H. von Pritwitz und Gaffron red., *Spurensicherung. Archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein* (Mainz 1992) 477-496, fig. 286, 'gebouw' B; A. Vanderhoeven, 'Een bijgebouw van de Romeinse villa van Neerharen-Rekem herbekeken', in J. Maenen, R. Driessen & B. Indekeu red., *Tesi samanunga vvas edele unde scona. Liber Amicorum Theo Coun* (Hasselt 2005) 31-45).

Hier zal geen uitgebreide beschrijving van het badgebouw (structuur 404) worden gegeven, maar het was van alle ‘standaardvertrekken’ voorzien: een warm *caldarium* met *alveus* (badkuip) en *labrum* (bekken), een middelwarm *tepidarium* (verwarmde centrale ruimte) en een koud *frigidarium* met *piscina* (dompelbad). In de eerste fase is vermoedelijk sprake van een *sudatorium* (zweetbad) in een vertrek dat later onverwarmd blijft en waarin een extra bassin is aangebracht. Vermoedelijk was het grote gebouw niet goed warm te stoken, want ook het *caldarium* is in tweede instantie danig verkleind. Dit bracht een verplaatsing van het *praefurnium* (stookruimte) met zich mee. Het meest interessante aspect van het bad is de watervoorziening. De dertien meter diepe put 314 kan in eerste instantie de enige bron van water zijn geweest (en later hebben gediend als reserve). Hoe het ook zij, het water werd in principe aangevoerd via een aquaduct (316). Hierbij moet men zich geen op een brug of viaduct gelijkende constructie voorstellen, zoals de beroemde Pont du Gard bij Nîmes. In Voerendaal ging het om een waterleiding in de vorm van een ingegraven goot (afb. 9). De wanden en dekstenen bestonden uit kalksteen, de bodem en buitenzijde van de wanden waren voorzien van een waterdichte laag van taaie

klei, zogenaamde Cerithiumklei. Al in de jaren 1980 was de gedachte dat het water voor het aquaduct werd afgetapt bij Craubeek. Hier stroomt grondwater uit de kalksteenpakketten ten zuiden van de Kunrade breuk en op deze plaats wordt ook tegenwoordig nog water gewonnen. Het mogelijke verloop van het aquaduct is nu globaal gereconstrueerd (afb. 1). Uitgaande van een verhang of ‘helling’ van een kwart procent stijging (twee en een halve meter per kilometer), zoals vastgesteld in een deel van de opgegraven leiding, heeft het aquaduct een lengte van 1800 meter gehad; bij 0,15 procent zou dit 1500 meter zijn geweest. De leiding kan makkelijk in de orde van grootte van vijf tot tien liter per seconde hebben geleverd, meer dan voldoende om het bad snel (bij) te vullen. Hoe het water gedistribueerd werd, is nog niet helemaal duidelijk. Er moet op zijn minst een soort kleine ‘watertoren’ van twee meter hoog op het eindpunt van het aquaduct hebben gestaan om het water op het niveau van de verwarmingsketel van het bad te krijgen. Het is de vraag of het hoofdgebouw wel van stromend water was voorzien, al ging er zeker water naar de vijver (met fontein?) 319 voor het hoofdgebouw, want hier zijn ijzeren koppelingen van een houten waterleiding gevonden.

Afb. 9 Links een opname van een deel van het aquaduct, met op de voorgrond de bodem van een zinkput; rechts de gereconstrueerde doorsnede van de zinkput en de waterleiding zelf. Foto ROB, tekening Henk Hiddink.

Schrijvend over de vijver, komen we in de beschrijving van de villa bij de tuin voor het hoofdgebouw. Van de beplanting zijn geen sporen gevonden, maar het ligt voor de hand dat er een siertuin lag binnen de muur die liep van de hoek van het hoofdgebouw naar die van het bad. Er is een kans dat sprake was van een tweede vijver aan de oostkant van het pad naar de ingang van het hoofdgebouw. De genoemde muur omsloot niet zomaar een tuin, maar markeerde als het ware het privédoein van de villa eigenaar, bestaande uit het hoofdgebouw en het bad (een soort ‘*pars urbana*’).²² Het *horreum* met de graanopbrengst, een kapitaal vertegenwoordigend en bij wijze van spreken een grote geldkist, lag eveneens binnen dit domein. Vanaf het hoofdgebouw en de tuin liep een pad in de richting van het poortgebouw (417). Halverwege lag een vierkante fundering (414), waarop waarschijnlijk een Jupiterzuil stond, een zuil met er bovenop een beeld van de Romeinse hoofdgod, vaak op een paard of een troon. Van het poortgebouw en de stenen muur langs de voorloper van de Steinweg konden helaas maar kleine delen worden opgegraven. Naast deze laatste muur was het complex afgegrensd door een combinatie van greppels en bomen, waarvan de plantgaten zijn teruggevonden; onregelmatig gevormde en relatief ondiepe kuilen (302-303 en 323-325 in afb. 6). Het oppervlak van het erf was nu ongeveer 3,7 hectare (14,5 *iugera*). Of de oude greppel 301 nog steeds als omheining functioneerde is onbekend, maar wel mogelijk omdat de paardenwed zich hier bevond. Aan de oostzijde was sprake van een vierkant terrein buiten het eigenlijke erf, omheind door een hek of schutting en waarschijnlijk dienend als weide. Achter het hoofdgebouw van de villa bevond zich wellicht ook een tuin met daarin drie gebouwen. De functie van de grootste, rechthoekige struc-

tuur (410) is onbekend, maar misschien is het een halfopen (zomer)vertrek geweest waarin men kon verpozen en dineren. De kleinere structuur 411 had twee ruimtes van verschillende omvang en lag binnen een door bomen omheind areaal. Het gebouwtje kan een grafmonument zijn geweest – al ontbreken concrete aanwijzingen voor bijzettingen – of een tempeltje. De laatste functie staat vast voor het vierkante gebouwtje 412. Rondom lagen veel aardewerkscherven, met kilo’s scherven van *terra nigra* potten van een in onze streken minder gangbare vorm (een kruising tussen een pot en een ‘flesvorm’). Op enkele scherven waren graffiti aangebracht (afb. 10), mogelijk op één na, helaas fragmentarisch overgeleverd. In twee gevallen is nog maar een enkele letter leesbaar: een X en een A, L of R. Drie andere zijn delen van namen of delen daarvan: Cu[...], misschien van Cupito, Sever[...], van bijvoorbeeld Severus of Severa, en tenslotte Secundio. Het voert te ver om alle alternatieve interpretatiemogelijkheden hier te bespreken, maar kort gesteld kunnen niet-burgers (inclusief slaven) hun complete naam hebben ingekrast, dan wel Romeinse burgers een deel ervan, hun familie- of bijnaam (*gentilicium* of *cognomen*). In het geval van de laatstgenoemde naam bijvoorbeeld, kan de familie- of geslachtsnaam Secundius dan wel de minder gebruikelijke, gelijkkluidende bijnaam zijn bedoeld. De naam kan ook staan voor een formule als ‘Door Secundius aan de godheid ... gegeven’. Een laatste graffito bestond uit fragmenten van twee namen. Mogelijk gaat het om de laatste letters van het *gentilicium* en de eerste van het *cognomen*; er kan dan zoiets hebben gestaan als: ‘(van) [Secu]ndii Iu[stus]’. Een alternatief is dat de naam werd vermeld van een (inheemse) godin, die eindigde op [...]*nd(a)e*, gevolgd door de naam van de schenker, bijvoorbeeld Iulius of Iustus.

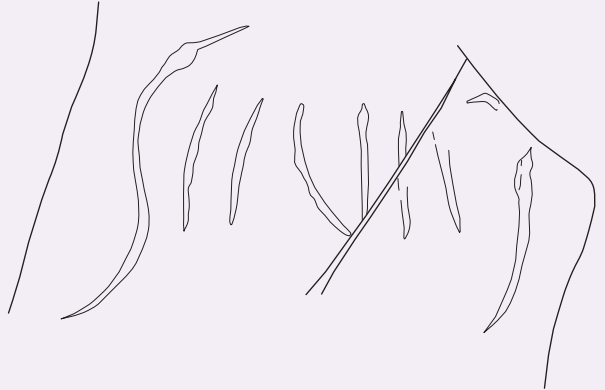
22 Het *pars urbana* is het residentiële deel van een villa; het *pars rustica* het (agrarisch) ‘bedrijfsgedeelte’. Hoewel in het Latijn, zijn beide termen archeologisch jargon. In de Romeinse tijd stond de villa (*sub*)*urbana* of een luxe buitenverblijf aan de ene kant van het spectrum, en de *villa rustica* ofwel een boerderij aan de andere kant.

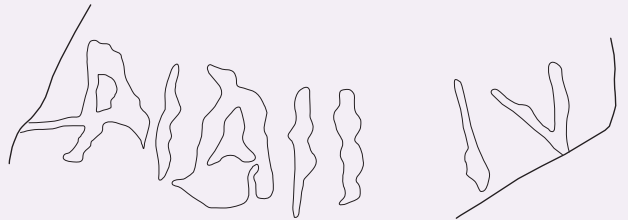
412-4/79-1

412-3/79-1-5

412-6/79-2-8

Afb. 10 De drie belangrijkste graffiti op terra nigra potten, rechts op ware grootte. Tekening Henk Hiddink, Fons Horbach.

8. De villa als uiting en bron van rijkdom

In de inleiding tot deze bijdrage is direct korte metten gemaakt met het idee dat de villa van Voerendaal-Ten Hove de grootste van Nederland was. Deze claim maakte deel uit van de publiciteit rond ons project en in die context misschien verdedigbaar, maar het is zaak hem nu snel weer te vergeten. Kijkend naar het hoofdgebouw op zich, is de breedte van bijna veertig meter aan het begin van periode 3 ongeveer gelijk aan die van Kerkrade-Holzkuil, maar kleiner dan Hoogeloon-Kerkackers (50 meter) en vooral Mook-Plasmolen (85 meter).²³ De laatste villa heeft daarmee – voor zover bekend – het grootste hoofdgebouw van Romeins Nederland. Wanneer echter over de moderne landsgrenzen wordt gekeken, blijkt al gauw dat alles relatief is. Bijvoorbeeld: de villa van Haccourt langs de Maas, op hemelsbreed 25 kilometer van Voerendaal, had een front van ruim 100 meter.²⁴ In een steekproef van een honderdtal villa's uit Nederland en aangrenzende delen van België en Duitsland, blijkt Voerendaal zowel wat betreft oppervlak als aantal vertrekken van het hoofdgebouw te behoren tot 'het hogere segment van de middenmoot'.²⁵ Hetzelfde geldt wanneer het oppervlak van het erf in ogenschouw wordt genomen (vier en een halve tot vijf hectare). Dit is qua grootte vergelijkbaar met Hoogeloon en is slechts een weinig meer dan Kerkrade-Holzkuil (vier hectare). Bij kleine villa's kan men zich een erf van een of twee hectare voorstellen,

zoals bij tal van voorbeelden in het Rheinische Braunkohlerevier. Werkelijke grote complexen daarentegen, zoals die in het Luxemburger Gutland (Echternach, Bartringen) en in Wallonië (Anthée, Saint-Gérard), hadden erven in de orde van grootte van acht tot vijftien hectare (met daarop tien tot twintig bijgebouwen).²⁶

Al met al is de waarde van dit soort kwantitatieve vergelijkingen beperkt. Het zou veel interessanter zijn te weten hoe Voerendaal zich verhield tot de overige villa's en landelijke non-villa nederzettingen binnen de eigen (micro) regio, in een straal van bijvoorbeeld tien kilometer rondom de vindplaats. Helaas is de archeologische kennis wat dit betreft ontoereikend. Wel is buiten het kwantitatieve aspect meer te zeggen over het kwalitatieve.

Naar aanleiding van zijn opgravingen, constateerde Braat al dat bij de villa van Voerendaal '...van de aanvang af een streven naar symmetrie en monumentaliteit...' was nagestreefd.²⁷ Tegelijkertijd beoordeelde hij de hele uitwerking als matig, omdat volgens hem een landbouwbedrijf met kunstgrepen was opgetuigd tot '...in schijn een lustslot...' want '...het fraaie aspect was min of meer op een koopje verkregen.'²⁸ De *porticus* was niet meer dan '...een soort van theaterdecor [...] waar gebouwen en gebouwgroepen als het ware door gecamoufleerd worden.' Bovendien betekende het afgezonderd ommuren van de tuin voor hoofdgebouw, *horreum* en bad 'dat de zo handig verkregen symmetrie hierdoor weer enigszins werd verbroken en het grandioze aspect een

23 Voor Mook, zie W.C. Braat, 'Nieuwe opgravingen van Romeinse villae', in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden Leiden* N.R. 15 (1934) 29, fig. 19.

24 G. de Boe, *Haccourt 2. Le corps de logis de la grande villa*, *Archaeologia Belgica* 174 (Brussel 1975) 41, fig. 17.

25 Het aantal vertrekken (inclusief bad, exclusief *porticus*) is 12 in de eerste fase en neemt toe van 24 tot 30 in de tweede villa.

26 Voor Echternach en Bartringen, zie J. Metzler, G. Thill en R. Weiller, 'Ein umwallter gallo-römischer Gutshof in 'Miecher' bei Goeblingen', *Hémecht* 25/3 (1973) 375-399 resp. J. Krier, 'Selbstschutz in schwieriger Zeit. Private Befestigungsanlagen des 3. Jahrhunderts in Bartringen-Burmicht und Goeblingen-Miecher', in: *Unter unseren Füßen – Archäologie in Luxemburg 1995 - 2010. Ausstellung im MNHA vom 20 Oktober 2011 bis zum 2 September 2012* (Luxembourg/Bertrange 2011) 115-118; beide tegelijk voorbeelden van (bij)gebouwen getransformeerd tot versterkingen (zie onder). Plattegronden van de genoemde en andere villa's in Wallonië in R. Brulet red., *Les Romains en Wallonie* (Bruxelles 2008).

27 Braat 'De grote Romeinse villa van Voerendaal' 63.

28 Idem 65.

beetje bedorven...'.²⁹ Braat wijst op enkele relevante aspecten, maar in zijn oordeel klinken zijn eigen waarden of die van zijn tijd door. De villa-eigenaar wordt onwaarschijnlijkheid (schijn, theaterdecor) en een soort doorgeschoten Hollandse zuinigheid verweten (op een koopje, handig verkregen).

Men moet zich echter afvragen hoe een Romeinse tijdgenoot de villa kan hebben gezien. Komend door de tuinpoort zag hij of zij een nagenoeg perfect symmetrisch complex van gebouwen, waarbij toegangsweg en Jupiterzuil de blik naar het hoofdgebouw trokken. Hier was op het eerste gezicht sprake van een monumentaal front, met een breedte van 160 meter. Ongetwijfeld 'doorzag' de bezoeker dat de gebouwen erachter minder monumentaal waren dan het leek, maar mogelijk werd de gewekte illusie juist gewaardeerd. Dat de symmetrie in een later stadium verminderde, hoeft voor tijdgenoten eveneens geen probleem te zijn geweest. Het komt immers bij vele villa's voor doordat bijvoorbeeld een bad tegen het bestaande gebouw werd 'aangeplakt'.

Ook vanuit het perspectief van de hedendaagse archeologie mag het villacomplex hoger worden gewaardeerd dan Braat deed. Al had het erf alleen een stenen muur aan één zijde, het blijft een bijzonder element voor de regio, zeker in combinatie met een poortgebouw. Zelfs wanneer de schuren slechts gedeeltelijk in steen waren uitgevoerd – er kan sprake zijn geweest van 'vakwerk' op een kalkstenen basis – dan blijft het bijzonder dat dit voor meer dan één of twee ervan gold (vergelijk Kerkrade-Holzkuil). Het *horreum* had vanuit regionaal perspectief gezien een groot formaat; de mogelijke aanwezigheid van een tweede grote opslagschuur (405) is eveneens speciaal. De zuilen van de *porticus* mogen dan over een betrekkelijk

korte afstand zijn aangevoerd – uit de omgeving van Nivelstein, twaalf kilometer naar het oosten –, het waren er wel minstens veertig met een hoogte van rond drie meter (misschien voorzien van rijk bewerkte Korinthische of composiet kapitelen). Dat pas de tweede, grote villa van een bad werd voorzien én dat de meeste verwarmde vertrekken later werden aangebouwd, past in het algemene beeld. Deze elementen waren kostbaar en werden vaak pas na enkele generaties aangebracht; grofweg een derde deel van de villa's had zelfs helemaal geen bad.³⁰ Echt bijzonder is Voerendaal vanwege het aquaduct. Hoewel onze kennis over de watervoorziening van de meeste villa's in de wijdere regio beperkt is door de kleinschaligheid van opgravingen in het verleden, staat wel vast dat een stenen waterleiding van (meer dan) anderhalve kilometer uitzonderlijk is. De villa Ten Hove lag op een 'toplocatie', met zowel een waterbron als voorkomens van bouw materiaal (Kunrader kalksteen) in de nabijheid, om nog maar niet te spreken van een areaal vruchtbare en relatief vlakke landbouwgrond van waarschijnlijk tussen 100 en 250 hectare.

Door verschillende oorzaken maakt de verdere materiële cultuur van Ten Hove op het eerste gezicht misschien een wat povere indruk, maar dit is schijn. Er is bijvoorbeeld niet meer dan één onooglijk stukje marmer van enkele vierkante centimeters groot gevonden, maar dit is wel afkomstig uit het Mediterrane gebied en wijst op de toepassing van uiterst kostbare vloer- en/of wandtegels. Fragmenten van enkele kleinere waterbekkens zijn weliswaar van het minder dure graniet, maar dit moest toch van minstens 200-250 kilometer ver worden aangevoerd. Het beperkte aantal fragmenten van beschilderd pleisterwerk, samen goed voor grofweg een halve vierkante meter, steekt

29 Idem 65-66.

30 Het voert te ver om nader op de onderbouwing van deze beweringen in te gaan; zie daarvoor Hiddink, *The Roman villa at Voerendaal-Ten Hove*, paragraaf 15.5.

Afb. 11 Enkele van de meer bijzondere vondsten van Voerendaal. Bronzen kistbeslag, meubelbeslag in de vorm van een vrouwenkopje en gordelbeslag; een ijzeren schrijfstift met inlegwerk; glazen flesje. Foto's Diederick Habermehl.

pover af bij de spectaculaire vondsten van de villa Maasbracht-Steenakker met daarop onder meer menselijke figuren.³¹ Dat deze laatste bewaard zijn berust echter op een 'gelukkig toeval' of meer wetenschappelijk geformuleerd: een bijzonder formatieproces. Grofweg zeven vierkante meter beschilderd pleisterwerk was in de kelder van deze villa terecht gekomen en daardoor goed geconserveerd. Ze mogen dus eigenlijk niet vergeleken worden met de stukjes van Voerendaal, waarop desondanks indicaties voor figuratieve motieven te vinden

zijn. Nog weer andere specifieke omstandigheden bepalen dat de metaalvondsten, waaronder munten, van Ten Hove nogal bescheiden in aantal en kwaliteit overkomen. Waarschijnlijk speelt het een rol dat de eerste opgravingen plaatsvonden in het pre-metaaldetectortijdperk en dat veel materiaal vanaf de laat-Romeinse tijd is hergebruikt of weggenomen. Desondanks hebben de opgravingen een grote hoeveelheid vondsten hebben opgeleverd, waaronder veel voor archeologen interessant materiaal. De 'topstukken' hieronder vormen echter niet

31 L. Swinkels, 'The wall painting fragments', in: W.K. Vos, C.C. Bakels & T.A. Goossens (red.), *The Roman villa at Maasbracht. The archaeology and history of a Roman settlement on the banks of the river Meuse (Province of Limburg, the Netherlands)*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 46 (Leiden 2017) 83-127.

meer dan een flauwe afspiegeling van de rijkdom waarmee de villa-eigenaar en zijn familie omgeven moeten zijn geweest (afb. 11).

Ervan uitgaand dat de villa van Voerendaal wel degelijk een monumentaal, erg kostbaar complex op een bijzonder gunstige locatie is geweest, dringt zich natuurlijk vooral de vraag op hoe dit alles is gefinancierd. Het antwoord lijkt voor de hand te liggen: uit de opbrengsten van de landbouw. Toch is dat wellicht niet het hele verhaal. Op zijn minst is het onmogelijk de ontwikkeling van de villa volledig te verklaren, ondanks het feit dat het hier om een grondig onderzocht voorbeeld gaat.

In de eerste plaats mag niet worden vergeeten dat sprake is van een bescheiden begin, met een nederzetting van één of meer kleine 'inheemse' boerderijen in houtbouw. Het is nauwelijks voorstelbaar dat men in het beginstadium al de hele strook löss tussen Hoensbeek en Retersbeek (200 à 250 hectare) in bezit had, laat staan dat deze van meet af aan werd geëxploiteerd. De omvang van het landbouwareaal kan in de periode van de eerste villa weliswaar zijn toegenomen, maar ook nu nog is geen van de houten schuren als *horreum* te identificeren en blijft het gissen naar de opbrengsten. Zelfs als deze laatste hoog waren en veel werd verdiend, is dit zeker niet de enige verklaring voor de bouw van de villa. Om (meer) landbouwgrond in bezit te krijgen en de producten op grote schaal te kunnen verkopen aan het leger of de bewoners van steden of *vici*, zal het Romeinse burgerschap onontbeerlijk zijn geweest.

Het is denkbaar dat het burgerschap bijvoorbeeld pas in de tweede of derde generatie werd verkregen door een lid van de 'villa-familie' na afloop van zijn dienstdienst in het leger. Alleen dankzij het burgerschap kreeg men eventueel toegang tot hogere sociale kringen en daarmee tot belangrijke handelsnetwerken.³²

Het investeren in een villa alleen was onvoldoende voor wie deel wilde uitmaken van de elite. Men moest ook een groot huis (*domus*) in de stad laten bouwen om daar of in de villa vrienden en kennissen bij tijd en wijle te trakteren op diners en jachtpartijen; waarvoor tegelijk een groot aantal bedienden, keukerpersoneel en dergelijke nodig was. Verder werd de elite geacht vrijgevig te zijn (*munificencia*) door bij te dragen aan gladiatorengevechten of de bouw van openbare gebouwen. Het eerste wordt mooi geïllustreerd door de muurschilderingen van de villa van Maasbracht, het tweede door de bekende inscriptie uit Heerlen waaruit blijkt dat een *decurio* (bestuurder) van Xanten de thermen heeft laten restaureren.³³ Hoewel beide voorbeelden in feite betrekking hebben op een latere periode, die van onze tweede villa (Voerendaal periode 3), zal het eerder niet anders zijn geweest, zij het op kleinere schaal. Naast 'algemene investeringen' in steden, *vici* en landelijke gemeenschappen, traden vertegenwoordigers van de elite op als *patronus* (patroon) van groepen en individuen. Hiervan getuigen de vier bronzen plaatjes uit de villa van Houthem-Ravensbosch.³⁴ Door bescherming, hulp en krediet te verlenen aan de bewoners

32 Voor een uitgebreidere discussie over en referenties met betrekking de socio-economische aspecten van villa's, zie Hiddink, *Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert*. 289ff; Hiddink, *The Roman villa at Voerendaal-Ten Hove*. paragraaf 15,6 en 7.

33 J.E. Bogaers, 'Marcus Sattionius lucundus', in: *Het land van Herle* 7/3 (1957) 49-52; H. Nesselhauf en H. Lieb, 'Dritter Nachtrag zu CIL XIII. Inschriften aus den germanischen Provinzen und dem Treverergebiet', *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 40 (1959) 120229, nr. 247. Een *decurio* was een lid van het honderdkoppige bestuur van een *civitas* ofwel 'stadstaat'; in onze streken hadden deze een omvang vergelijkbaar met die van één tot drie-vier moderne provincies.

34 T. Derks, 'Town-country dynamics in Roman Gaul. The epigraphy of the ruling elite', in N. Roymans & T. Derks (red.), *Villa landscapes in the Roman North. Economy, culture and lifestyles*, Amsterdam Archaeological Studies 17 (Amsterdam 2011) 107-137.

van *vici* en rurale nederzettingen,³⁵ kon een villa-bezitter zich wellicht verzekeren van extra arbeiders in de oogsttijd of optreden als ‘*middle-man*’ die een deel van de inkomsten van deze ambachtslieden en boeren afroemde.

Met bovenstaande grove schets willen we maar zeggen dat de opbrengsten van één, aanvankelijk bescheiden villa mogelijk onvoldoende waren om de eigenaar te laten participeren in eliteaire netwerken. Het verklaringsmodel van de geleidelijke opbouw van kapitaal via de landbouw rond Ten Hove zelf, als het ware een gesloten kringloop, wordt zeker twijfelachtig wanneer de vervanging van het eerste hoofdgebouw door het tweede samenhang met een verandering van eigenaar. In dat geval is de ingrijpende herstructurering en uitbreiding van het villa-complex sowieso door elders verworven kapitaal gefinancierd. Zelfs wanneer de oorspronkelijke familie steeds eigenaar bleef, zullen externe factoren een belangrijke factor voor de herbouw zijn geweest. Er moet bijvoorbeeld rekening worden gehouden met het feit dat het gebied rond Heerlen vanaf 98 na Christus of kort daarna deel ging uitmaken van het grondgebied van de Colonia Ulpia Traiana/Xanten.³⁶ Dat dit zo was, blijkt uit de eerdergenoemde genoemde bouwinscriptie van de

Heerlense thermen en de bronzen plaatjes gevonden bij de villa van Houthem-Ravensbosch. Voor 98 na Christus vormde de regio misschien deel van een andere *civitas* zoals die van de Colonia Claudia Ara Agrippinensium/Keulen of Atuatuca Tungrorum/Tongeren. Een alternatieve mogelijkheid is dat deze een betrekkelijk kleine autonome eenheid vormde, bij wijze van spreken een ‘feitelijke’ (dus niet ‘officiële’) *civitas* van de Baetasii.³⁷ Hoe het ook zij, wanneer de familie van de villa Ten Hove mee wilde in de vaart der volkeren, moest zij in elk geval vanaf de tweede eeuw na Christus deelnemen aan de elite-competitie op het niveau van een nieuwe bestuurlijke eenheid, die van de *colonia* (in de zin van stad en territorium) Xanten. De aspiratie om bijvoorbeeld zélf een *decurio* van Xanten te worden, kan de reden zijn geweest opnieuw in de villa te investeren door een complete herbouw.

Pas met het verschijnen van de tweede villa is voor ons een meer concreet beeld te krijgen van de omvang van de agrarische productie. De eerste fase van het *horreum* geeft een idee van de benodigde opslagcapaciteit ten tijde van de herstructurering van de villa, de tweede fase wijst erop dat deze blijkbaar te laag was ingeschat (toch een nieuwe eigenaar?). Ofschoon

-
- 35 Het platteland van het lössgebied werd ook later in de Romeinse tijd niet alleen geëxploiteerd door villa's, maar ook door – en in symbiose met – houtbouwnederzettingen. Voorbeelden zijn Kerkrade-Winckelen (J. Dijkstra, *Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO), vindplaats Kerkrade-Winckelen, verkaveling Maar-West*, Rapporten Archeologische Monumentenzorg 51 (Amersfoort 1997)), Heerlen-Trilandis (G. Tichelman, *Een non-villa nederzetting uit de Romeinse tijd op het lössplateau bij Heerlen, gemeente Heerlen. Archeologisch onderzoek, opgravingen op bedrijventerrein Trilandis*, RAAP-rapport 2732 (Weesp 2014)), Kesselt en Veldwezelt (A. Vanderhoeven, 'Een bijgebouw van de Romeinse villa van Neerharen-Rekem herbekeken' 192ff.). Misschien was een vindplaats iets ten noordwesten van onze villa een dergelijke nederzetting.
- 36 W. Eck, Die Gründung der Colonia Ulpia Traiana in ihrem politischen Kontext, in: M. Müller, H.-J. Schalles en N. Zielsing red., *Colonia Ulpia Traiana Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Xantener Berichte Sonderband, Geschichte der Stadt Xanten 1 (Mainz am Rhein 2008) 243-255; W. Eck, Traians Herrschaftsbeginn in Germania inferior und seine Städtepolitik in dieser Provinz, in I. Piso en R. Varga red., *Trajan und seine Städte*, Colloquium Cluj-Napoca, 29. September – 2. Oktober 2013 (Cluj/Napoca 2014) 101-109.
- 37 De suggestie van Heerlen als hoofdplaats van de Baetasii bij K. Jeneson. en W.K. Vos (red.), *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited*, Nederlandse Archeologische Rapporten 65 (Amersfoort 2020) 197-198. De precieze locatie en omvang van hun woongebied is onbekend, maar moet worden gezocht tussen dat van de Cugerni (rond Xanten) en de Sunuci (rond Aken). Baetasii dienden in de keizerlijke lijfwacht (H. Bellen, *Die germanische Leibwache der römischen Kaiser des julisch-claudischen Hauses* (Mainz 1981) 36, 113, A21) en in Britannia gelegerde eenheden (C.B. Rüger, *Germania inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Principatszeit*, Bonner Jahrbücher Beiheft 30 (Köln/Graz 1968), 99). Daar komen zij tot in vroeg tweede-eeuwse bronnen voor, eenmaal zelfs als Traianenses Baetasii.

rekenmodellen erop wijzen dat uiteindelijk een surplus werd geproduceerd waarmee grofweg 500 of zelfs 750 personen konden worden gevoed,³⁸ zegt dit bij nadere beschouwing weinig over de winst. In de tweede eeuw na Christus bestonden er naar schatting wel tweehonderd tot drieduizend villa's in de lössgordel van België, Zuid-Limburg en het Rijnland. Dit zijn er zo veel dat in theorie veel meer werd geproduceerd dan nodig om de militaire en stedelijke bevolking te voeden. Indien deze schatting juist is, dan impliceert dit lage graanprijzen en dito winsten. Bovendien moet rekening worden gehouden met transportkosten en belastingen. Zelfs als deze laatste betrekkelijk laag waren, werd een deel van het graan – al dan niet omgezet in geld – feitelijk door het leger geconsumeerd zonder ervoor te betalen. Daarentegen zouden bijvoorbeeld misoogsten, verspilling door bederf en inefficiëntie, eventueel zelfs leveranties aan gemeenschappen op de zandgronden, de opbrengsten positief kunnen hebben beïnvloed. We weten gewoonweg niet wat de landbouw gemiddeld genomen opleverde en tegelijkertijd niet hoeveel een villa-eigenaar nodig had. Vooral nog moet genoeg worden genomen met de vaststelling, dat zelfs kleinere villa's konden worden gebouwd en onderhouden, en na verloop van tijd soms van een verwarmd vertrek of een bad werden voorzien. Een grote villa zoals Ten Hove zal zeker voldoende hebben opgebracht om het complex zelf in stand te houden en bij tijd en wijle te 'renoveren' of uit te breiden. Het laatste blijkt uit de toevoeging van een reeks nieuwe, deels verwarmde vetrekken aan de oostkant van het hoofdgebouw.

9. Het einde van de grote villa

Tijdens zijn opgravingen nam Braat op enkele plaatsen een brandlaag met veel houtskool waar, met name over het centrale vertrek van het hoofdgebouw en het *horreum*.³⁹ Bij de opgravingen in de jaren 1980 is deze laag niet meer waargenomen, blijkbaar omdat deze inmiddels in de bouwvoor was opgenomen. Wel is een grote hoeveelheid verbrand graan via grondmonsters verzameld bij het *horreum*. Het bevond zich in de gebioturbeerde ondergrond, in enkele grondsporen en in de opvulling van een sleuf van Braat. De laatste schreef de verwoesting toe aan '...plunderende Germanen van over de Rijn of opstandige inheemse elementen...' en dateerde deze in jaren dertig van de derde eeuw na Christus.⁴⁰ Dit laatste was gebaseerd op 'enkele late ceramiekvormen die over het einde der tweede eeuw heen wijzen en een [...] munt van Severus Alexander (222-235) ...'. Onze analyse kan deze *terminus post quem* voor wat betreft de vondsten nauwelijks preciseren maar wel beter onderbouwen. Naast bijvoorbeeld bakers in metaalglasswaar (vanaf 200 na Christus), zijn nu – slechts – vier fragmenten *terra sigillata* geïdentificeerd die zeker in de derde eeuw thuishoren, drie vervaardigd vóór circa 245 en een tussen circa 230 en 250 na Christus. Enkele fragmenten van Zuid-Spaanse olijfolieamforen, waaronder drie met stempels, komen uit de tijd rond 220 na Christus. Het zojuist genoemde verbrande graan bij het *horreum* is via de ¹⁴C-methode gedateerd. Een datering uit de jaren 1990 viel tussen 145 en 425 na Christus en twee die onlangs zijn gedaan, halen hier ruim een eeuw van af: tussen 245 en 400 na Christus.

38 L.I. Kooistra, *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and Early Middle Ages between the Rhine and the Meuse* (Assen/Amersfoort 1996), 109ff.; M. Reddé, 'The impact of the German frontier on the economic development of the countryside of Roman Gaul', *Journal of Roman Archaeology* 31 (2018) 131-160 is een kritische beschouwing van berekeningen van opbrengsten en de capaciteit van *horrea*, alsmede van bestaande ideeën over de Romeinse (agrarische) economie.

39 Braat 'De grote Romeinse villa van Voerendaal' 54-55; 59

40 Idem 76.

Afb. 12 Een impressie van de laat-Romeinse toren met een hypothetische kleine villa te midden van de ruïnes van de grote villa en bijgebouwen. Afbeelding Mikko Kriek.

Het ligt voor de hand bij een brand die plaatsvond na het jaar 245 te denken aan de periode van 260 tot 275 na Christus. In dit tijdvak was sprake van het 'Gallische keizerrijk', gesticht na een machtsgreep door de hoge officier Postumus. Het was een periode met relatief grootschalige invallen van Germanen (tegelijk als 'huurlingen' ingezet), interne opstanden en strijd van Postumus en diens opvolgers met de officiële keizers in Rome. Gedurende deze tijd worden onder meer de villa's in het Rijnland tijdelijk verlaten en komt de bewoning op de Zuid-Nederlandse zandgronden zelfs geheel tot een eind; hetgeen vooral blijkt uit dendrochronologische dateringen van waterputten.

Voor Voerendaal betekende de gedeeltelijke verwoesting van de villa, gesteld dat de gegeven

datering juist is, echter niet direct het einde van de bewoning. Op enig moment in de tweede helft van de derde eeuw na Christus is het fundament van een vertrek in de oostelijke helft van het hoofdgebouw verzwaard (afb. 6). Muren van aan de basis 100 tot 140 centimeter breed markeren een vierkante structuur van buitenwerks acht en een halve bij negen meter. Zowel Braat als Willems meenden dat dit een toren was, van het soort dat in de Duitse literatuur *Turmspeicher* ('torenspieker') wordt genoemd, een versterkte opslagplaats voor graan waar de bewoners zich konden verschansen bij gevaar. Dergelijke torens zijn onder meer gevonden bij of in de villa's van Köln-Müngersdorf, Habay-la-Veille-Mageroy (Belgisch Luxemburg) en Goeblingen-Nospelt (Luxemburg).⁴¹ In het laatste geval waren toren

41 Zie resp. F. Fremersdorf, *Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf*; R. Brulet red., *Les Romains en Wallonie 469-474*; J. Metzler, G. Thill en R. Weiller, 'Ein umwallter gallo-römischer Gutshof in 'Miécher' bei Goeblingen' 375-399.

Afb. 13 Aardewerk uit het laat-Romeinse vrouwengraf 321 en ijzeren voorwerpen uit het mannengraf 320. Foto's Diederick Habermehl.

en omliggende vertrekken voorzien van een gracht en palissade zodat als het ware een *burgus* (kasteeltje) ontstond. Mogelijk was in Voerendaal rondom de toren sprake van een aantal vertrekken – eventueel herbouwd na de brand – maar er bestond zeker geen gracht (afb. 12). De toren zal dus geen beleg kunnen hebben weerstaan; misschien wonnen de bewoners net genoeg tijd om met kleine groepen plunderaars te onderhandelen en hen af te kopen.

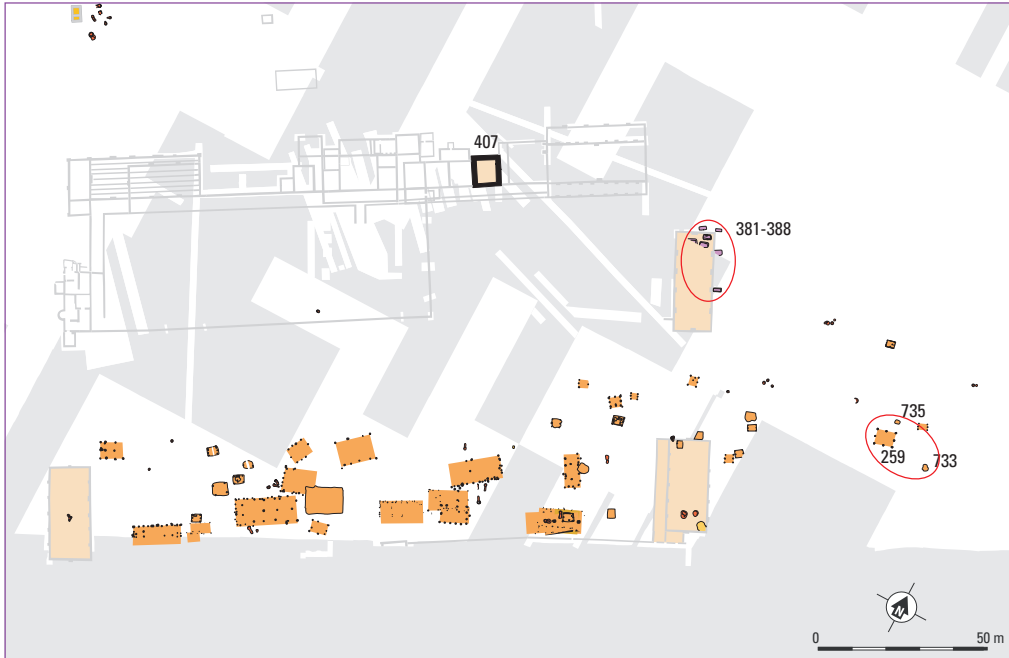
Behalve de toren horen twee begravingen tot de latere fase van de villa (320 en 321, afb. 6). Ze zijn op enkele tientallen meters van de ‘toren’ gevonden. Het gaat om een crematiegraf van een man van ongeveer 20-25 jaar oud en een inhumatiegraf, een graf voor onverbrande menselijke resten, waarin geen bot bewaard was gebleven.⁴² De grafgiften uit het eerste graf bestonden uit een kan van ruwwandig aardewerk, grote lanspunt, dolk, pijlpunt, grote bijl en elf tanden van twee harken (afb. 13). Bij de inhumatie was eveneens een ruwwandige kan geplaatst, met daarbij een kruikje van *terra sigillata*. Omdat ‘typisch mannelijke’ bijgiften in dit geval ontbreken, zou het hier om de bijzetting van de echtgenote of een vrouwelijke verwant van de jonge man kunnen gaan. Het is echter niet uit te sluiten dat er toch een man in het tweede graf is bijgezet, maar dan zonder geslachtsspecifieke voorwerpen. De ijzeren voorwerpen in het mannengraf 320 verwijzen naar de jacht (lans- en pijlpunt, misschien de bijl) en mogelijk naar de land- of tuinbouw (harken). Ze lijken te verwijzen naar de activiteiten en de traditionele elitaire levensstijl van een villa-eigenaar. Beide overledenen zijn ten laatste in ongeveer 325 na Christus bijgezet en andere, laat staan jongere graven zijn in de omgeving niet gevonden. Dit suggereert

dat de ‘*villa way of life*’ vroeg in de vierde eeuw na Christus tot een einde kwam.

10. Een nieuwe nederzetting vanaf de tweede helft van de laat-Romeinse tijd

Ook met de zojuist besproken begravingen eindigt het verhaal van Ten Hove nog niet. Integendeel, er volgt een bewoningsperiode van zo’n driehonderd jaar; periode 4 ofwel het tweede deel van de laat-Romeinse tijd en de Merovingische periode, van circa 375 tot 700/725 na Christus (afb. 14). Habets en Braat hadden al enkele vondsten verzameld die hiermee verband hielden, maar pas bij de opgravingen van de ROB werd duidelijk wat er aan de hand was. Nu werden namelijk niet alleen de hoger gelegen delen van de vindplaats onderzocht, maar ook de lager gelegen, door colluvium afgedekte zones langs de Steinweg in de richting van de Hoensbeek. De meest in het oog springende structuren waren negentien ronde en sleutelgatvormige ‘oventjes’ waarin iets was verhit. Voor de hand liggend is het omsmelten van achtergelaten bronzen voorwerpen of het verhitten van oud ijzerbeslag om nieuwe gereedschappen te kunnen smeden. Daarnaast viel een twintigtal zogenaamde ‘hutkommen’ of ‘kuilhutten’ op. Dit zijn bijgebouwtjes waarvan de vloer zich een stuk onder het maaiveld bevond, gebruikt als werkplaats (bijvoorbeeld met een weefgetouw) of om voedsel koel op te slaan. Tenslotte was sprake van de plattegronden van houten gebouwen. Net als bij die uit de vroeg-Romeinse tijd, waren de opgravers wat voorzichtig bij reconstructie ervan en op voorlopige kaarten met de onderzoeksresultaten is niet meer dan de omtrek van drie exemplaren aangegeven. De recente

42 De hier gegeven datering en interpretatie van beide graven zijn in essentie gelijk aan die van W.J.H. Willems, ‘An officer or a gentleman? A late-Roman weapon-grave from a villa at Voerendaal (NL)’, in: C. van Driel-Murray (red.), *Roman military equipment. The sources of evidence. Proceedings of the fifth Roman Military Equipment conference*, BAR International Series 476 (Oxford 1989) 143-156; W.J.H. Willems, ‘Down to earth. A note on bolt-heads and rake-prongs’, in: *Arma. Newsletter of the Roman military equipment conference* 2 (1990) 22-23. Alleen het geslacht en de leeftijd van de crematieresten zijn onlangs bepaald.

Afb. 14 Plattegrond van de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse houtbouwnederzetting, met oudere steenbouw waarvan de muren gedeeltelijk nog overeind stonden (lichtgeel) en een erf en grafveld uit de zevende eeuw na Christus (rood omcirkeld).

analyse heeft maar liefst twintig plattegronden opgeleverd, waaronder veertien van huizen; spijtig genoeg zijn de meeste weer erg fragmentarisch.

Even voorzichtig als met het reconstrueren van de gebouwplattegronden, waren de opgravers met het dateren: het begin van periode 4 zou ergens tussen 200 en 400 na Christus moeten liggen. Terugkijkend is de voorzichtigheid begrijpelijk, want destijds waren soortgelijke nederzettingen in Zuid-Nederland en aangrenzende gebieden eigenlijk onbekend. Bovendien laat het vondstmateriaal strikt genomen bewoningscontinuïteit in genoemde periode toe. Onder de ruim honderd laat-Romeinse munten zijn er bijvoorbeeld een paar uit de tijd van Postumus en Constantijn de Grote. Echter, grofweg dertig zijn geslagen in het derde kwart van de vierde eeuw en vijftig in het laatste kwart. Wanneer buiten de productiedatum

wordt gekeken naar de vondstcontext van de munten, zoals het samen voorkomen in bepaalde kuilhutten, lijkt 65 tot 70 procent daar terecht gekomen vanaf 388 na Christus. De chronologische verdeling van de laat-Romeinse (met radstempeltjes) versierde *terra sigillata* vertoont een zelfde beeld. Enkele fragmenten behoren tot kommen uit de eerste helft van de vierde eeuw, maar de meerderheid komt van exemplaren uit de decennia rond 400 na Christus. Het overige aardewerk – waaronder veel ruwwandige potten en kommen uit Mayen – het glazen vaatwerk en een paar metaalvondsten passen uitstekend bij een stichting van de nederzetting tegen het einde van de vierde eeuw na Christus.

Wat betreft deze begindatering, de aard van de structuren en vondsten, blijkt Voerendaal achteraf gezien een van de eerste opgegraven voorbeelden van een zogenaamde 'Germaanse

nederzetting'. Tegelijkertijd werd die bij de villa van Neerharen-Rekem onderzocht en pas nadien zijn – ons beperkend tot Limburgse voorbeelden – die van Gennep-Maaskemp, Holtum en Neer ontdekt.⁴³ Het label 'Germaans' is aan dergelijke nederzettingen gegeven omdat ze werden en worden toegeschreven aan mensen afkomstig uit het gebied ten noorden en oosten van de Rijn. Deze interpretatie dient echter te worden genuanceerd. Typisch 'rechtsrijnse' woonstalhuizen en grotere bijgebouwen komen bijvoorbeeld niet in alle nederzettingen voor. Voerendaal is daarvan een illustratie, want de huizen hier zijn betrekkelijk kort en een driebeukige constructie is eigenlijk nergens duidelijk aanwezig. Slechts een handvol stukken aardewerk uit Voerendaal zijn handgevormd en hebben 'Germaanse' kenmerken (de drie duidelijkste bovendien uit één kuil). Voor wat betreft de materiële cultuur valt met name op dat de meest objecten passen in een Romeinse traditie. Radstempel-*sigillata* uit de Argonnen, ruwwandige aardewerk uit de Eifel en glas uit het Rijnland zijn zeker in Voerendaal in ruime mate aanwezig en hierbij valt het 'Germaanse' aardewerk in het niet. Er zijn zelfs fragmenten gevonden van een wijnamfoor uit het oosten van het Romeinse rijk, gemaakt en gevuld in de regio rond de (moderne) grens van Turkije en Syrië!

Wellicht kwamen de bewoners van de Voerendaalse en soortgelijke houtbouwnederzettingen voor een belangrijk deel oorspronkelijk wel uit 'rechtsrijnse' gebieden, maar hadden ze zich vermengd met 'Romeinen'. Toen onze nederzetting werd gesticht, waren Germanen al minstens twee generaties in Romeinse dienst en gelegerd aan de Rijn grens of bij steden zoals Keulen en Tongeren.⁴⁴ Daar zullen sommigen huwelijken met 'inheemsen' hebben gesloten. Pas geleidelijk vestigden veteranen en hun nakomelingen zich in het binnenland. Ook daar zal men in contact zijn geweest met 'autochtonen' en nederzettingen als Voerendaal hebben bewoond. In principe voorzag men in het eigen levensonderhoud, door de verbouw van graan – naast spelt ook emmertarwe, pluimgierst en rogge – en veehouderij. Het ligt minder voor de hand dat deze gemeenschappen op het platteland 'officiële' militaire taken vervulden, zoals het bewaken van de Via Belgica; daarvoor waren ze te klein. Dat sluit vanzelfsprekend niet uit dat zonen in legereenheden dienden en men in geval van nood milities vormde in het kader van zelfbescherming. Overigens vormden onze streken vanaf de vroege vijfde eeuw na Christus in de praktijk geen deel meer van het Romeinse rijk. Onder keizers als Jovinus en Valentinianus III werden weliswaar nog Germanen afgekocht of betaald als huurlingen,⁴⁵ maar de feitelijke macht ging over op regionale aanvoerders van legers en milities.

-
- 43 Zie G. de Boe, M. de Bie en L. van Impe, 'Neerharen-Rekem. Een complexe bewoningsgeschiedenis gerekend van de grintbaggers', 477-496; H.A. Heidinga en G.A.M. Offenberg, *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas* (Amsterdam 1992); A. Wagner en N.H. van der Ham, *Archeologisch onderzoek tracé N296 te Holtum-Noord (gemeente Sittard-Geleen. Inventariserend veldonderzoek met proefsleuven en oppevlaktekartering; opgravingen en archeologische begeleiding*, Archeomedia rapport A06-459-R (Capelle a/d IJssel 2010); G. Tichelman, *Germanen langs een restgeul in Holtum-Noord. Proefsleuven en opgraving in Holtum-Noord II, deelgebied Geko fase 2. Gemeente Sittard-Geleen, RAAP-rapport 2417* (Weesp 2012); L. Meurkens, *Prehistorische en laat-Romeinse nederzettingssporen te Neer. Resultaten van een opgraving in het plangebied Neer-Wijnaerden (gemeente Leudal)*, Archol-rapport 548 (Leiden 2021).
- 44 Xanten en Nijmegen zijn in de laat-Romeinse periode misschien eerder als 'stadjes' te beschouwen, van hetzelfde niveau als Maastricht, Heerlen en Jülich.
- 45 N. Roymans, 'Gold, Germanic foederati and the end of imperial power in the Late Roman North', in: N. Roymans, S. Heeren & W. De Clercq (red.), *Social dynamics in the Northwest frontiers of the Late Roman empire. Beyond decline or transformation*, Amsterdam Archaeological Studies 26 (Amsterdam 2017) 57-80.

Uit deze *reges* in de Romeinse betekenis van legeraanvoerders kwamen uiteindelijk de Frankisch-Merovingische *reges* in de zin van koningen voort.

Hierboven is geschreven dat de bevolking van Voerendaal-Ten Hove rond het begin van de Vroege Middeleeuwen een bescheiden omvang had. Te bepalen hoe groot deze precies was en misschien door de tijd heen veranderde, is onmogelijk. Een belangrijke reden is het feit dat de nederzetting niet compleet is opgegraven. Mogelijk de helft ervan bevindt zich onder de huidige Steinweg en de akker ten zuiden ervan, op de rand van het dal van de Hoensbeek. Uitgaande van in totaal vijftieng huizen, een afgeronde begindatering van 400, eind-datering van 700 na Christus en een gebruiksduur per huis van dertig jaar, bestond de nederzetting uit twee of drie gelijktijdige huizen.⁴⁶ Het waren er zelfs maar hooguit twee indien de nederzetting tussen 375 en 725 bewoond is geweest. Het toewijzen van specifieke huizen, hutkommen en oventjes aan bepaalde fasen is nauwelijks mogelijk. Voor wat betreft de huizen, hebben de paalkuilen doorgaans weinig vondsten opgeleverd en daarnaast is geen sprake van duidelijke huistypen die een aanknopingspunt voor de datering bieden. De eerstgenoemde oorzaak speelt eveneens ten aanzien van de oventjes. De hutkommen en grotere kuilen zijn een geval apart, want zelfs het soms aanzienlijke aantal vondsten biedt weinig betrouwbare dateringen. In de eerste plaats bestaat het aardewerk, glas en metaal in

hoge mate uit materiaal uit de voorgaande villa-periode 3. Dit lag immers overal op het terrein als afval en werd deels opnieuw gebruikt in de laat-Romeinse tijd. De interpretatie als oud 'zwerfvuil' geldt eveneens voor een deel van het verkoolde graan dat voor ¹⁴C-bepalingen is gebruikt. Enkele dateringen komen grofweg uit tussen 150 en 300 na Christus., terwijl vondsten uit dezelfde sporen onmiskenbaar uit de tijd rond 400 na Christus of later stammen. Een tweede probleem is dat vondsten uit hutkommen slechts een *terminus post quem* geven. Uit het feit dat in de praktijk vaak maar één of twee scherven bepalend zijn, volgt de kans dat een ander, jonger fragment uit de vulling nadien is verdwenen of niet is gevonden. Uiteindelijk is een deel van de hutkommen toch redelijk goed gedateerd, maar dan nog blijft onduidelijk bij welke huizen zij hoorden (deze kunnen op een aanzienlijke afstand hebben gelegen).

11. Merovingische bewoning en begravingen

Door de zojuist geschetste dateringsproblemen is niet vast te stellen of de houtbouwnederzetting ononderbroken bewoond is geweest. Dat lijkt voor de hand te liggen maar mag niet zonder meer worden aangenomen.⁴⁷ Dat continuïteit mogelijk is, wordt gesuggereerd door vondsten, zoals een fragment 'pseudo-*sigillata*' uit de tweede helft van de vijfde eeuw en aardewerk dat in het laatste deel van die eeuw kan zijn vervaardigd (het kan dus jonger zijn). Een

46 Zie Hiddink *Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert* 135 voor de onderbouwing van een gemiddelde levensduur van 30 jaar voor huizen, vooral bedoeld om de omvang van nederzettingen te kunnen vergelijken.

47 Verschillende andere rond 400 na Christus gestichte 'Germaanse' nederzettingen bestaan maar kort en hebben geen vroeg-middeleeuwse fase (tenminste: binnen het opgegraven areaal). Discontinuïteit wordt bijvoorbeeld ook gesuggereerd door de verschillende locaties van de vijfde-eeuwse en Merovingische graven bij de villa van Borgharen: Van der Graaf & Loonen 2014; R.A. Hulst en W. Dijkman, *Archeologie in de Maaswerken Project Grensmaas. Aanvullend Archeologische Onderzoek Borgharen-Pasestraat (Gemeente Maastricht)* (Maastricht 2008).

Afb. 15 Het vroegmiddeleeuwse graf 381 met een detail van de schedel met kralen, een knikwandpot en ijzeren riemtong en -gesp. Foto's graven ROB, voorwerpen Diederick Habermehl.

fragment van een knikwandpot met rozetstempels – nota bene al gevonden door Braat – dateert zeker tussen 475 en 525 na Christus en wijst in combinatie met andere vondsten op het bestaan van bewoning vanaf die tijd.

Een gebouwtje en twee kuilen uit de zevende eeuw liggen betrekkelijk ver naar het oosten. Aangenomen dat de plattegrond ondanks de geringe omvang van 5,5 bij 4,5 meter wel degelijk een huis vertegenwoordigt – de sporen van de verder naar buiten gelegen wand kunnen zijn verdwenen – dan is sprake van een geïsoleerd liggende boerderij. Gebouwen met een vergelijkbare plattegrond en met dezelfde datering zijn in het opgegraven areaal niet aangetroffen, maar er kunnen verschillende in het omliggende landschap hebben gelegen. De Merovingische bewoning van Voerendaal zou daarmee kunnen lijken op bijvoorbeeld die bij Weert en Nederweert. Hier is een tiental grotendeels eenfasige erven opgegraven, elk bestaande uit een boerderij, een bijgebouwtje en waterput. Ze liggen verspreid door het landschap met een tussenafstand van rond de 200 meter, maar zijn niet allemaal gelijktijdig.⁴⁸ Een dergelijk bewoningspatroon doet denken aan dat van bijvoorbeeld de Vroege IJzertijd, vaak getypeerd als een systeem van 'zwerfende erven'.

De meest sprekende Merovingische overblijfselen in Voerendaal zijn acht inhumatiegraven. Eén is slechts bekend door materiaal dat Habets verzamelde: een kort ijzeren zwaard, een bronzen sierniet (schedebeslag?), een ijzeren mesje en dito ring (deel van de gordel?). Drie graven zijn door de ROB niet

onderzocht omdat ze gedeeltelijk buiten de geplande werkput en binnen het archeologische monument lagen. Het bot van de skeletten in de overige vier was uitermate slecht of niet geconserveerd, maar de positie van de doden in het graf kwam er wel uit naar voren. Het eerste graf bevatte een knikwandpotje, een simpele ijzeren gesp met riemtong van een gordel, alsmede de kralen van een ketting (afb. 15). Dit graf is dus van een vrouw. In het tweede graf lagen een bijl en een mesje, samen met drie vuurstenen en een ijzeren pin om vuur te maken (vuurslag). Het derde graf bevatte onder meer twee knikwandpotten, ijzeren gordelbeslag en een speerpunt. Waren in beide voorgaande graven dus mannen bijgezet, in het vierde met ijzeren gordelbeslag voorzien van bronzen siernieten kan zowel een man als vrouw hebben gelegen.

Op basis van de vondsten kunnen de graven tussen het laatste kwart van de zesde en het laatste kwart van de zevende eeuw na Christus worden gedateerd. Samen met de te verwachten bijzettingen in het aangrenzende niet opgegraven areaal, zal het totale aantal hooguit rond de vijftientig of dertig stuks hebben gelegen. Dat impliceert dat de begravingsgemeenschap maar uit één, hooguit twee kernfamilies zal hebben bestaan. Werkelijk kostbare bijgiften zoals bronzen vaatwerk, voorwerpen van edelmetaal, helmen of ango's (een specifiek type speer) ontbreken, maar de gevonden potten, gordelbeslagen en vooral wapens duiden toch op enige welstand. De bewoners van Ten Hove lijken boeren-krijgers geweest te zijn, een elite op lokaal niveau en wellicht deel van de lagere

48 M. Dijkstra, De ontwikkeling van het middeleeuwse cultuurlandschap bij Kampershoeck, in Roymans, N., A. Tol en H.A. Hiddink red., *Opgravingen in Kampershoeck en de Molenakker te Weert. Campagne 1996-1998*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 5 (Amsterdam 1998) 51-60.

echelons van de Merovingische ‘adel’.⁴⁹ Qua maatschappelijke positie is een vergelijking met de bewoners van de kleine versterking uit de Late IJzertijd niet vergezocht.

Eén interessant aspect van het grafveldje is nog buiten beschouwing gelaten, namelijk de ligging ervan binnen en direct rond bijgebouw 402 van de Romeinse villa. Het verschijnsel dat Merovingische grafvelden tussen of tegen de resten van Romeinse gebouwen werden aangelegd, is allerm minst zeldzaam (zoals in Borgharen), maar daarom nog niet minder intrigerend. Er zijn voorbeelden waarbij de vorm van een oud gebouw of een deel daarvan – zoals een badvertrek met een apsis – voor de bevolking in de Vroege Middeleeuwen aanleiding was om er een kapel van te maken.⁵⁰ Bekend is ook het verhaal over de edelman (later heilige) Senochus die een altaar oprichtte in een ruïne in de omgeving van Tours waarin hij meende een oratorium van Sint Maarten te herkennen.⁵¹ Een meer prozaïsche verklaring is dat Romeinse ruïnes of puinvelden ongeschikt waren om in de Middeleeuwen als akker te gebruiken. Dit is bijvoorbeeld geopperd voor Rosmeer-Diepestraat.⁵² Zelfs dit sluit echter

niet uit dat de vestiging van een Merovingische (begraving)gemeenschap bij Romeinse gebouwen tegelijk bedoeld kan zijn geweest om bijvoorbeeld claims op het territorium te versterken, door een hoge ouderdom van de eigen bewoning te suggereren.⁵³ Helaas kunnen we meestal slechts gissen naar de werkelijke motieven in specifieke gevallen. Ten aanzien van Voerendaal weten we zelfs niet of de Romeinse schuur nog grotendeels overeind stond, en bijvoorbeeld van een nieuw dak is voorzien in de Middeleeuwen, of dat de overblijfselen alleen als een eenvoudige markering van en/of als muur rond de begraafplaats dienden.

12. De vindplaats na de Merovingische tijd

Twee scherven en evenzovele ¹⁴C-dateringen zijn de enige aanwijzingen voor activiteiten in de Karolingische tijd. Het is denkbaar dat men het terrein afstruinde om bruikbaar bouw materiaal en metaal te verzamelen, maar niets wijst op bewoning binnen het opgegraven gebied. Vanzelfsprekend is het mogelijk dat er in de directe omgeving boerderijen stonden. Hetzelfde geldt voor de Volle Middeleeuwen,

-
- 49 Over de Merovingische en latere elite-netwerken in de regio, zie onder meer F. Theuws, ‘Maastricht as a centre of power in the Early Middle Ages’, in: M. de Jong & F. Theuws red., *Topographies of power in the Early Middle Ages*, The transformation of the Roman world 6 (Leiden 2001) 155-216; F. Theuws, ‘Cultus, bezit en macht in de Vroege Middeleeuwen’, in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels, F. Hermans & E. van Royen (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1. Tot 1500*, (Maastricht 2015) 171-186. Helaas zijn er nauwelijks vroege bronnen met betrekking tot Zuid-Limburg buiten Maastricht en het Maasdal. De kerk van Voerendaal wordt bijvoorbeeld pas genoemd in 1049/1065 na Christus in verband met de stichting (L.E.M.A. van Hommerich, ‘De Carolingische afstamming van Udo van Toul, Heer van Heerlen-Voerendaal. Heerlen een Carolingisch koningsgoed?’ in: *Het land van Herle 2/6* (1952) 126-136; L.E.M.A. van Hommerich, ‘Het oude Voerendaal in het land van Herle’, in: *Het land van Herle 24/2-3* (1974) 54-78). Hoewel deze kerk de ‘moederkerk’ van Heerlen, Welten en Nieuwenhagen wordt genoemd, voert het wellicht te ver om daaruit te concluderen dat Voerendaal het centrum van een Karolingisch (en nog ouder?) territorium was. Dit staat alleen vast voor Meerssen en is waarschijnlijk voor Vaesrade, al gaan de bronnen in het laatste geval niet verder terug dan de elfde eeuw (R.A.W.J. Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel in Maastricht in de regio Maas-Rijn*, Publicaties van het regionaal historisch centrum Maastricht 1 (Amsterdam/Maastricht 2006) 63; 540-541).
- 50 Zie bijvoorbeeld J. Percival, *The Roman villa. An historical introduction* (London 1976) 183 ff. Overigens zijn kapellen of kerkjes over Merovingische graven in Romeinse villa’s vaker van later datum, zoals in Lürken (W. Piepers, *Ausgrabungen an der alten Burg Lürken*) of Morken-Harff (H. Hinz, *Die Ausgrabungen auf dem Kirchberg in Morken, Kreis Bergheim (Erf).* Von der Steinzeit bis ins Mittelalter, Rheinische Ausgrabungen 7 (Düsseldorf 1969).
- 51 Gregorius van Tours, *vita patrum* 15:1; zie J. Percival, *The Roman villa*:197; B. Effros, ‘Monuments and memory. Repossessing ancient remains in Early Medieval Gaul’, in: M. de Jong, F. Theuws (red.), *Topographies of power in the Early Middle Ages*, The transformation of the Roman world 6 (Leiden/Boston/Köln 2001) 93.
- 52 G. de Boe en L. van Impe, *Nederzetting uit de IJzertijd en Romeinse villa te Rosmeer*, Archaeologia Belgica 216 (Brussel 1979) 43.
- 53 Vergelijk Theuws, ‘Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands’; Effros, ‘Monuments and memory’, 100.

want zowel in het uiterste westen als direct ten oosten van de opgraving zijn meerdere scherven uit deze periode gevonden. Verspreide losse aardewerkfragmenten op het terrein zelf zullen met mest op de akkers zijn gekomen. Een deel van de bij de opgraving onderzochte kuilen kan door boeren zijn gegraven om van Romeins puin af te komen. Ook gedurende de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, en zelfs vandaag de dag, is het terrein in gebruik als akker. De jongste opgegraven grondsporen zijn de greppels langs onverharde veldweggetjes en langs persbulten voor kuilvoer. Het is denkbaar dat een groot deel van de akkers al vroeg in bezit was van de bewoners van kasteel Haeren bij Voerendaal, dat in de dertiende eeuw voor het eerst wordt genoemd. Zeker vanaf de achttiende eeuw was er een relatie. Het kasteel en de pachthoeve Ten Hove zijn als het ware een reïncarnatie van de Romeinse villa, echter zonder dat het 'hoofdgebouw' en het '*pars rustica*' een ensemble van dicht bijeen liggende gebouwen vormen.

13. Tot besluit

De vindplaats Voerendaal-Ten Hove is bekend vanwege de Romeinse villa, maar inmiddels is duidelijk geworden dat deze maar een fractie vertegenwoordigt van een lange reeks nederzettingen, met kampjes van jagers-verzamelaars, een kleine versterking en gehuchten bewoond door boeren-krijgers.

Hoewel de recente analyse zonder twijfel een beter beeld van de bewoningsgeschiedenis heeft opgeleverd, is het voor de archeoloog teleurstellend dat veel perioden en fasen niet preciezer te dateren zijn. De bepalingen van bijvoorbeeld het einde van de Late-IJzertijdversterking en de Romeinse villa, alsmede het begin van de Romeinse bewoning en de laat-Romeinse houtbouwnederzetting berusten goed beschouwd op

weinig 'harde gegevens' met betrekking tot de opgraving zelf en steunen meer dan gewenst op het algemene beeld van een grote regio. Het is belangrijk dit – onvermijdelijke – aspect van cirkelredeneringen in het oog te houden.

Eveneens onbevredigend is het feit dat de functie van veel structuren niet of nauwelijks te bepalen is (nog los van eventuele meerdere functies per gebouw en veranderingen door de tijd heen). Dit geldt voor de stenen bijgebouwen van de grote villa, al zijn enkele functies gesuggereerd. Het is echter niet anders, want net als bij het merendeel van de villa's in Limburg en daarbuiten moeten we het als archeologen doen met de restanten van funderingen, zonder veel informatie over alles dat ooit bovengronds voorhanden was. Ook over het gebruik van de hutkommen en de meeste 'oventjes' is weinig concreets te zeggen ondanks het rijke vondstmateriaal. Een positief punt is dan weer dat een aantal ijzerovens is geïdentificeerd.

In ieder geval zijn door de publicatie en analyse van de structuren en vondsten van Voerendaal-Ten Hove nu alle relevante gegevens over meer dan eeuw van onderzoek eindelijk toegankelijk. Hopelijk biedt dit samen met de voorgestelde interpretaties en de discussie over hun problematische aspecten inspiratie voor toekomstig archeologisch onderzoek in Zuid-Limburg en ver daarbuiten. Met name voor de Late IJzertijd en Vroege Middeleeuwen is de archeologische kennis over het lössgebied oostelijk van het Maasdal te beperkt. Ten aanzien van de Romeinse villa's in het gebied is de uitdaging meer te weten te komen over de (micro) regionale context van specifieke voorbeelden zoals Voerendaal-Ten Hove.⁵⁴ Het zou nuttig zijn te weten welke andere villa's en non-villa nederzettingen er in de directe omgeving lagen en wat hun onderlinge relaties en die met naburige *vici* waren.

54 De kennis is voor wat betreft verschillende micro-regio's op de Zuid-Nederlandse zandgronden aanmerkelijk verder voortgeschreden, denk aan Weert-Nederweert, Someren en Oss.

Bibliografie

- Bellen, H., *Die germanische Leibwache der römischen Kaiser des julisch-claudischen Hauses* (Mainz 1981).
- Bogaers, J.E., 'Marcus Sattonius Iucundus', in: *Het land van Herle 7/3* (1957) 49-52.
- Braat, W.C., 'Nieuwe opgravingen van Romeinse villae', in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden Leiden* N.R. 15 (1934), 4-38.
- Braat, W.C., 'De grote Romeinse villa van Voerendaal', in: *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden Leiden* N.R. 34 (1953) 48-79.
- Brulet, R. red., *Les Romains en Wallonie* (Bruxelles 2008).
- De Boe, G., *Haccourt 2. Le corps de logis de la grande villa*, *Archaeologia Belgica* 174 (Brussel 1975).
- De Boe, G. en L. van Impe, *Nederzetting uit de IJzertijd en Romeinse villa te Rosmeer*, *Archaeologia Belgica* 216 (Brussel 1979).
- De Boe, G., M. de Bie en L. van Impe, 'Neerharen-Rekem. Een complexe bewoningsgeschiedenis gereed van de grintbaggers', in: G. Bauchensß, H.-H. von Prittwitz und Gaffron red., *Spurensicherung. Archäologische Denkmalpflege in der Euregio Maas-Rhein* (Mainz 1992) 477-496.
- Derks, T., 'Town-country dynamics in Roman Gaul. The epigraphy of the ruling elite', in N. Roymans en T. Derks red., *Villa landscapes in the Roman North. Economy, culture and lifestyles*, Amsterdam Archaeological Studies 17 (Amsterdam 2011) 107-137.
- Dijkstra, J., *Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO), vindplaats Kerkrade-Winckelen, verkaveling Maar-West*, Rapporten Archeologische Monumentenzorg 51 (Amersfoort 1997).
- Dijkstra, M., 'De ontwikkeling van het middeleeuwse cultuurlandschap bij Kampershoek', in Roymans, N., A. Tol en H.A. Hiddink red., *Opgravingen in Kampershoek en de Molenakker te Weert. Campagne 1996-1998*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 5 (Amsterdam 1998) 51-60.
- Eck, W., Die Gründung der Colonia Ulpia Traiana in ihrem politischen Kontext, in: M. Müller, H.-J. Schalles en N. Zieling red., *Colonia Ulpia Traiana Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Xantener Berichte Sonderband, Geschichte der Stadt Xanten 1 (Mainz am Rhein 2008) 243-255.
- Eck, W., Traians Herrschaftsbeginn in Germania inferior und seine Städtepolitik in dieser Provinz, in I. Piso en R. Varga red., *Trajan und seine Städte*, Colloquium Cluj-Napoca, 29. September – 2. Oktober 2013 (Cluj/Napoca 2014) 101-109.
- Effros, B., 'Monuments and memory. Repossessing ancient remains in Early Medieval Gaul', in: M. de Jong en F. Theuvs red., *Topographies of power in the Early Middle Ages*, The transformation of the Roman world 6 (Leiden/Boston/Köln 2001) 93-118.
- Fremersdorf, F., *Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf*, Römisch-Germanische Forschungen 6 (Berlin/Leipzig 1933).
- Geilenbrügge, U. en J. Franzen, 'Ein neuer Haustyp im Rheinland aus der Zeit um Christi Geburt', in: *Archäologie im Rheinland 2015* (Darmstadt 2016) 98-100.

- Geraeds, J.J.G., *Archeologisch onderzoek plangebied Steinweg te Voerendaal. Inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven Steinweg, gemeente Voerendaal*, Grontmij Archeologische Rapporten 91 (Roermond 2005).
- Habermehl, D.S. en A. Neskens, *Villa Voerendaal. Van vondst tot verrassend verhaal* (Venlo s.a. [2022]).
- Hackeng, R.A.W.J., *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel in Maastricht in de regio Maas-Rijn*, Publicaties van het regionaal historisch centrum Maastricht 1 (Amsterdam/Maastricht 2006).
- Heidinga, H.A. en G.A.M. Offenbergh, *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas* (Amsterdam 1992).
- Heimberg, U., 'Römische Villen an Rhein und Maas', in: *Bonner Jahrbücher* 202/203 (2002/2003) 57-148.
- Hiddink, H.A., *Opgravingen op Kampershoek Noord bij Weert. Grafvelden en nederzettingen uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Volle Middeleeuwen, alsmede een middeleeuws of jonger kuilencomplex*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 39 (Amsterdam 2010).
- Hiddink, H.A. red., *De Romeinse villa-nederzetting op de Kerkackers bij Hoogeloon (Noord-Brabant)*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten/VU-opgravingen in de Kempen 3 (Amsterdam 2014).
- Hiddink, H.A., 'Huisplattegronden uit de late prehistorie in Zuid-Nederland', in: A.G. Lange, E.M. Theunissen, J.H.C. Deeben, J. van Doesburg, J. Bouwmeester en T. de Groot red., *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis* (Amersfoort 2014) 169-207.
- Hiddink, H.A., 'The villa settlement of Hoogeloon-Kerkackers', in: N. Roymans, T. Derks en H.A. Hiddink red., *The Roman villa of Hoogeloon and the archaeology of the periphery*, Amsterdam Archaeological Studies 22 (Amsterdam 2015) 87-124.
- Hiddink, H.A. red., *The Roman villa at Voerendaal-Ten Hove. Excavations of a Late Iron Age enclosure, a Roman villa complex, a Late Roman-Early Medieval settlement and burials*, Nederlandse Oudheden 20 (Amersfoort 2023).
- Hinz, H., *Die Ausgrabungen auf dem Kirchberg in Morken, Kreis Bergheim (Erft). Von der Steinzeit bis ins Mittelalter*, Rheinische Ausgrabungen 7 (Düsseldorf 1969).
- Hommerich, L.E.M.A. van, 'De Carolingische afstamming van Udo van Toul, Heer van Heerlen-Voerendaal. Heerlen een Carolingisch koningsgoed?' in: *Het land van Herle* 2/6 (1952) 126-136.
- Hommerich, L.E.M.A. van, 'Het oude Voerendaal in het land van Herle', in: *Het land van Herle* 24/2-3 (1974) 54-78.
- Hulst, R.A. en W. Dijkman, *Archeologie in de Maaswerken Project Grensmaas. Aanvullend Archeologische Onderzoek Borgharen-Pasestraat (Gemeente Maastricht)* (Maastricht 2008).
- Jamar, J.T.J., 'De eerste opgraving van de Romeinse villa te Voerendaal (1892-1893)', *Het Land van Herle* 36/4 (1986) 97-100.
- Jeneson, K. en W.K. Vos red., *Roman bathing in Coriovallum. The thermae of Heerlen revisited*, Nederlandse Archeologische Rapporten 65 (Amersfoort 2020).

- Kooistra, L.I., *Borderland farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman period and Early Middle Ages between the Rhine and the Meuse* (Assen/ Amersfoort 1996).
- Kooistra, L.I., ‘Runderen, graan en Romeinse villa’s. Een hechte drie-eenheid?’ in: J. Bazelmans, E. Beukers, O. Brinkkemper, I.M.M. van der Jagt, E. Rensink, B.I. Smit en M. Walrecht red., *Tot op het bot onderzocht. Essays ter ere van archeozoöloog Roel Lauwerier*, Nederlandse Archeologische Rapporten 70 (Amersfoort 2020) 223-234.
- Krier, J., ‘Selbstschutz in schwieriger Zeit. Private Befestigungsanlagen des 3. Jahrhunderts in Bartringen-Burmicht und Goeblingen-Miecher’, in: *Unter unseren Füßen – Archäologie in Luxemburg 1995 - 2010. Ausstellung im MNHA vom 20 Oktober 2011 bis zum 2 September 2012* (Luxembourg/Bertrange 2011) 115-118.
- Metzler, J., G. Thill en R. Weiller, ‘Ein umwallter gallo-römischer Gutshof in ‘Miécher’ bei Goeblingen’, *Hémecht* 25/3 (1973) 375-399.
- Metzler, J., J. Zimmer en L. Bakker, *Ausgrabungen in Echternach* (Luxembourg 1981).
- Meurkens, L., *Prehistorische en laat-Romeinse nederzettingssporen te Neer. Resultaten van een opgraving in het plangebied Neer-Wijnaerden (gemeente Leudal)*, Archol-rapport 548 (Leiden 2021).
- Nesselhauf, H. en H. Lieb, ‘Dritter Nachtrag zu CIL XIII. Inschriften aus den germanischen Provinzen und dem Treverergebiet’, *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 40 (1959) 120229.
- Percival, J., *The Roman villa. An historical introduction* (London 1976).
- Peters, P., ‘Romeinse villa te Bovenste Caumer, Heerlen’, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (1930) 189-199.
- Piepers, W., *Ausgrabungen an der alten Burg Lürken*, Rheinische Ausgrabungen 21 (Köln 1981).
- Reddé, M., ‘The impact of the German frontier on the economic development of the countryside of Roman Gaul’, *Journal of Roman Archaeology* 31 (2018) 131-160.
- Roymans, N., *Tribal societies in Northern Gaul. An anthropological perspective*, Cingula 12 (Amsterdam 1990).
- Roymans, N., ‘Gold, Germanic foederati and the end of imperial power in the Late Roman North’, in: N. Roymans, S. Heeren en W. De Clercq red., *Social dynamics in the Northwest frontiers of the Late Roman empire. Beyond decline or transformation*, Amsterdam Archaeological Studies 26 (Amsterdam 2017) 57-80.
- Roymans, N. en H.A. Hiddink, ‘Aan de vooravond van de Romeinse verovering. De latere IJzertijd’, in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels, F. Hermans en E. van Royen red., *Limburg. Een geschiedenis 1. Tot 1500*, (Maastricht 2015) 69-80.
- Rüger, C.B., *Germania inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Principatszeit*, Bonner Jahrbücher Beiheft 30 (Köln/Graz 1968).
- Swinkels, L., ‘The wall painting fragments’, in: W.K. Vos, C.C. Bakels en T.A. Goossens red., *The Roman villa at Maasbracht. The archaeology and history of a Roman settlement on the banks of the river Meuse (Province of Limburg, the Netherlands)*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 46 (Leiden 2017) 83-127.

- Theuws, F., 'Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands', in: C. Fabech en J. Ringtved red., *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998* (Højbjerg 1999) 337-349.
- Theuws, F., 'Maastricht as a centre of power in the Early Middle Ages', in: M. de Jong & F. Theuws red., *Topographies of power in the Early Middle Ages, The transformation of the Roman world 6* (Leiden 2001) 155-216.
- Theuws, F., 'Cultus, bezit en macht in de Vroege Middeleeuwen', in: P. Tummers, L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, L. Wessels, F. Hermans en E. van Royen red., *Limburg. Een geschiedenis 1. Tot 1500*, (Maastricht 2015) 171-186.
- Tichelman, G. red., *Het villacomplex Kerkrade-Holzkuil*, ADC-rapport 155 (Amersfoort 2005).
- Tichelman, G., *Germanen langs een restgeul in Holtum-Noord. Proefsleuven en opgraving in Holtum-Noord II, deelgebied Geko fase 2. Gemeente Sittard-Geleen*, RAAP-rapport 2417 (Weesp 2012).
- Tichelman, G., *Een non-villa nederzetting uit de Romeinse tijd op het lössplateau bij Heerlen, gemeente Heerlen. Archeologisch onderzoek, opgravingen op bedrijventerrein Trilandis*, RAAP-rapport 2732 (Weesp 2014).
- Vanderhoeven, A., 'Een bijgebouw van de Romeinse villa van Neerharen-Rekem herbekeken', in J. Maenen, R. Driessen en B. Indekeu red., *Tesi samanunga vvas edele unde scona. Liber Amicorum Theo Coun* (Hasselt 2005) 31-45.
- Vanderhoeven, A., 'Town-country relations from the perspective of Roman Tongeren', in: N. Roymans, T. Derks en H.A. Hiddink red., *The Roman villa of Hoogeloon and the archaeology of the periphery*, Amsterdam Archaeological Studies 22 (Amsterdam 2015) 189-206.
- Wagner, A. en N.H. van der Ham, *Archeologisch onderzoek tracé N296 te Holtum-Noord (gemeente Sittard-Geleen. Inventariserend veldonderzoek met proefsleuven en oppervlaktekartering; opgravingen en archeologische begeleiding*, Archeomedia rapport A06-459-R (Capelle a/ d IJssel 2010).
- Willems, W.J.H., 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1985', in: *Archeologie in Limburg* 28 (1986) 143-150.
- Willems, W.J.H. en L.I. Kooistra, 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1986', in: *Archeologie in Limburg* 32 (1987) 29-38.
- Willems, W.J.H. en L.I. Kooistra, 'De Romeinse villa te Voerendaal. Opgraving 1987', in: *Archeologie in Limburg* 37 (1988) 137-147.
- Willems, W.J.H., 'An officer or a gentleman? A late-Roman weapon-grave from a villa at Voerendaal (NL)', in: C. van Driel-Murray (red.), *Roman military equipment. The sources of evidence. Proceedings of the fifth Roman Military Equipment conference*, BAR International Series 476 (Oxford 1989) 143-156.
- Willems, W.J.H., 'Down to earth. A note on bolt-heads and rake-prongs', in: *Arma. Newsletter of the Roman military equipment conference 2* (1990) 22-23.

ABSTRACT

The Roman Villa at Voerendaal and other traces of 6000 years of habitation

The remains of a Roman villa at Voerendaal-Ten Hove were investigated three times between 1892 and 1987. The villa is one of the rare completely excavated examples in the Netherlands. A recent full analysis and publication resulted in a modified view of the habitation history.

A deep V-shaped ditch surrounded a Late Iron Age enclosure of two acres. Three associated buildings belong to a hitherto unknown type. The defended site must have been inhabited by a local elite. Probably abandoned around 100 BC, it was no direct predecessor of the villa.

Around AD 25 there was at least one post-built farm, followed by a remarkable 'proto-villa' with a cellar and possibly a portico. During the Flavian period a small villa and wooden outbuildings were constructed; all were replaced after AD 125. A new modest villa got its monumental appearance from a 130 m long portico and symmetrical positioning of its stone outbuildings. A separately demarcated pars urbana consisted of the main building, a large horreum and baths (supplied with water by an aqueduct). One wonders if the yields from the villa were sufficient to cover all the expenses of its owner.

The complex was partly destroyed after AD 250, but a tower-granary and two graves reflect a continuing 'Roman' occupation until AD 325. Fifty years later a hamlet of post-built farms was founded. It can be characterized as a 'Germanic settlement', although the ethnic label as such is inadequate. During the Merovingian period, the local farmer-warriors were buried in the remains of a Roman outbuilding.